

ШАВКАТ РАҲМАТУЛЛАЕВ

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ
ЯНГИ АЛИФБОСИ ВА ИМЛОСИ**
(талабалар ва мустақил ўрганувчилар учун қўлланма)

**Тошкент
«Университет»
2002**

Қўлланма икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда араб, кирилл, лотин алифболари орасида илмий ва амалий жиҳатдан мақбули лотин алифбоси экани асосланди, ўзбек кирилл алифбоси билан ҳозир жорий этилган ўзбек лотин алифбоси қиёсланди, бу икки алифбо орасидаги ўхшаш жиҳатлар таъкидланиб, фарқли ҳарфларни ўқиш ва ёзиш бўйича амалий кўрсатмалар берилди.

Қўлланманинг иккинчи қисмида 1995- йили жорий қилинган «Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари» қисқача шарҳланди. Имло қоидаларига киритилмаган баъзи ҳодисалар ҳақида ҳам тушунтириш берилди.

Қўлланма янги ўзбек алифбосини ва имло қоидаларини мустақил ўрганувчи барча кишилар учун тайёрланди. Қўлланмадан янги алифбони ва имлони талабаларга ўқитишда ҳам фойдаланиш мумкин.

Тақризчилар: проф. С. Фузаилов,
доц. Р. Юнусов

© «Университет» нашриёти — 1999.

© «Университет» нашриёти — 2002.

ЯНГИ ЎЗБЕК ЛОТИН АЛИФБОСИ

КИРИШ

Тил билан ёзув — чамбарчас боғлиқ, лекин мустақил ҳодисалар. Инсон пайдо бўлгандан бери тил мавжуд, аммо ёзув кишилиқ жамияти тараққиётининг сўнги босқичларида юзага келган. Ижтимоий ҳодиса сифатида тил табиий йўсинда пайдо бўлиб, ўз тараққиёт қонунлари билан ривожланади. Тил кишиларга узоқ даврлар ёлғиз ўзи хизмат қилган, ёзув эса кишиларнинг онгли аралашуви билан маълум зарурият туфайли кейинчалиқ ўйлаб топилган. Фикр-маълумотни узоқ масофага етказиш, келгуси авлодга қолдириш зарурияти ёзувнинг пайдо бўлишига олиб келди. Кишилиқ жамиятининг ҳозирги тараққиёт босқичида ҳам, радио, телевизор кашф этилганига қарамай, ёзув ўз мавқеини йўқотмади, ёзувга эҳтиёж сақланди.

Ёзувнинг ўзгаришини тилнинг ўзгариши деб қарамаслик керак. Тил ўзича ва ёзув ўзича ўзгаради. Тилни дарахтга ўхшатсак, ёзув унинг сояси дейиш мумкин. Дарахтнинг ўсиши ер, сув, ҳаво, қуёш каби омилларга боғлиқ, соянинг бўлиши эса қуёшга ва соя бериши мумкин бўлган нарсанинг борлигига боғлиқ. Дарахт маълум шарт-шароитда мустақил ўсади. Дарахт соя бериши учун эса осмон булутсиз бўлиши, қуёш нури дарахтга тушиб туриши шарт. Агар осмон булутли бўлса, дарахт мавжуд бўлишига қарамай, соя бўлмайди. Тил билан ёзувнинг ўзаро муносабатини шунга ўхшатиш мумкин. Ёзувнинг тилга бириктирилиши маълум даражада шартли. Айни бир тилга турли даврларда бошқа-бошқа ёзувнинг хизмат қилгани — бунинг энг ишончли далили. Масалан, қадимги туркий тил ўз ёзувига эга бўлган. бу тилга мансуб ёдгорликлар бизгача ҳатто бир неча алифбода етиб келган. Шу қадимги туркий тилнинг ворисларидан ҳисобланувчи ўзбек тилига кейинчалиқ уч алифбо: бир неча марта ислоҳ қилиб фойдаланилган араб алифбоси, лотин алифбоси ва рус (кирилл) алифбоси хизмат қилдирилди. Араб алифбоси асримизнинг 20- йиллари охиригача амал қилди. Кейин қисқа муддат лотин алифбосидан фойдаландик, сўнгра собиқ Иттифоқ миқёсида ўзбеклар ҳам 1940- йилдан бошлаб рус (кирилл) алифбосига ўтказилди. Ҳозир лотин алифбосига ўтдик. Жуда қисқа вақт — 20-25 йил оралиғида — алифбо икки марта алмаштирилди, лекин бунинг натижасида ўзбек тилида сезиларли ўзгариш юз бергани йўқ. Нуқсонли алифбогина тилнинг товуш жиҳатига жузъий таъсир қилиши мумкин. Агар алифбо тўғри тузилса, бундай жузъий таъсир ҳам бўлмайди.

Ҳар бир алифбо қайси тилга мансуб бўлса, шу тилдаги товушларни акс эттиришга хизмат қилади: **а** ҳарфи лотин алифбосида ҳам, рус

алифбосида ҳам, ўзбек алифбосида ҳам бор. Бу ҳарф барчасида бўлгани билан, ўзбек алифбосида ўзбек товушини, рус алифбосида эса рус товушини билдиради. Бундай ҳолат алифбодаги барча ҳарфларга хос, фақат тилда йўқ товушга ҳарф олинсагина, бундай ҳарф ўзга тил товушини кўрсатади, шу тилники бўлмайди.

«Рус алифбосини қабул қилиш билан ўзбек тили руслашиб кетди» деган фикрда асос йўқ. Агар шундай бўлса, унда ўзбек тили араб истилосидан бошлаб то лотин алифбосини олгунимизга қадар араблашиб ётган бўлиб чиқади. Араблашиб ётган тилимиз лотин алифбосига ўтиш билан бирдан лотинлашиб, рус алифбосига ўтиш билан бирдан руслашиб кетаверадими? Бундай фикр ҳодисани саёз тушуниш оқибатидагина туғилиши мумкин. Асли бир тилнинг иккинчи тилга таъсири сўз олишда намоён бўлади. Бегона товуш (ҳарф) олинма сўзлар таркибида келиб қолади; лекин бундай товуш кўпинча ўзлашмайди, сўз олувчи тил эгалари бундай товушни ўз тилидаги товуш билан алмаштиради. Хуллас, бошқа тил таъсири (масалан, руслашиш) алифбо туфайли эмас, балки биринчи галда сўз олиш туфайли воқе бўлади.

«Араб ёзувидан воз кечиш натижасида минг йиллик меросимиздан айрилдик» мазмунидаги гаплар ҳам айтилди. Бебаҳо меросимиз ўз жойида турибди, алифболар ўзгариши билан ҳеч ким уларни йўқ қилиб юборгани йўқ. Буюк бобокалонларимиз туркий тилда ижод қилганлар-у, лекин ўз ижодлари маҳсулини араб алифбоси билан хатта туширганлар. Биз бу бебаҳо меросимизни туркийгўй бобокалонларимиз туркий тилда яратганлари учун юксак қадрлаймиз, араб алифбосида ёзганлари учун эмас, албатта. Маълумки, алломаларимиз ўз ижод маҳсулини ҳатто араб, форс тилларида ёзиб қолдирганлар. Бу оламшумул асарлар араб, форс тилларида ёзилгани билан эмас, балки ўз мазмуни билан, ўша давр илмининг юксак чўққиларини акс эттиргани билан қадрли.

Биз бебаҳо бой меросимизни кўз қорачиғимиздай асрашимиз ва қунт билан синчиклаб ўрганишимиз зарур. Бу обидаларни чуқур ўрганиш — олимларнинг, мутахассисларнинг иши. Дастхатда битилиб, бир ёки бир неча нусхада сақланиб қолган бу қўлёзмаларни кенг оммага қайси алифбода етказишнинг аҳамияти йўқ ҳисоб. Амалий ёзув деб қайси алифбо қабул қилинган бўлса, шу алифбода етказиш — энг мақбул йўл. Чунки мақсад — бу қўлёзмаларнинг мазмунидан баҳраманд қилиш. Фақат бу ишни амалга оширишда ҳолис бўлиш керак, қўлёзmani айнан ўқишга эришиб, кенг жамоатчиликка ҳам шундай айнан етказиш лозим. Бунинг учун қўлёзmani жиддий ўрганишдан янги мутахассислар етиштирмоғимиз даркор. Афсуски, бу болада доим оқсаб келамиз.

Рус алифбосидан воз кечиш ҳақида гап бошланганидан кейин

жамоатчиликка икки нуқтайи назар ҳавола қилинди: 1) рус алифбосини талаб даражасида ўзгартириб сақлаб қолиш, 2) рус алифбосидан воз кечиб, аввалги алифбога қайтиш. Кўпчилик иккинчи нуқтайи назарни ёқлаб чиқди шекилли, араб алифбосини ва лотин алифбосини тарғиб этиш авж олди. Кўпчилик туркийзабон миллатлар билан баҳамжихат лотин алифбосига қайта ўтиш маъқул топилди. Бундай қарор ижтимоий-сиёсий жиҳатдангина эмас, маданий-маърифий жиҳатдан ҳам тўғри.

Нотўғри талқинларнинг олдини олиш учун шуни таъкидлаш лозимки, ҳар бир алифбо қайси тил учун яратилган бўлса, ўша тил учун муқаддас; бундай алифбони алмаштириш ҳақида эмас, балки такомиллаштириш ҳақида қайғуриш даркор. Аммо бизнинг олдимизда тамоман бошқача масала — ўзга тиллар учун яратилган алифболардан тилимиз учун нисбатан яроқлисини танлаш зарурияти турди. Бу масалани тўғри ҳал этиш учун ҳар уч алифбодаги ижобий ҳамда салбий қирраларни аниқлашимиз ва шуларни ҳисоб-китоб қилиб, маъқулини танлашимиз лозим бўлди. Биз лотин алифбосини танладик. Бунда жуда кўп омиллар ҳисобга олинди.

Биринчидан, жамиятимиз ижтимоий-сиёсий тараққиётини, айниқса келажагини ўйлаб иш тутиш лотин алифбосини танлаш тўғри бўлишини кўрсатди: Ўзбекистон Республикаси дунё миқёсига чиқмоқда. Ғарб цивилизацияси томон ҳаракат қилар эканмиз, алифбони танлашда буни албатта ҳисобга олишимиз шарт. Ғарб дунёсидаги тараққий этган миллатларнинг деярли барчаси лотин алифбоси асосидаги миллий алифболар билан иш юритади. Умуман, лотин алифбоси — дунёда энг кенг тарқалган алифбо.

Иккинчидан, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан дунё миқёсига чиқиш, хорижий давлатлар билан бевосита дипломатик муносабатлар ўрнатиш дунёда энг кенг тарқалган тилларни — инглиз, испан, француз тилларини — билишимизни тақозо этмоқда. Лотин алифбосига ўтишимиз ўзбекларнинг ғарб тилларини ўрганишини энгиллаштиради. Бугунги кунда ўзбек тадбиркорлари, ўзбек ва рус тилларидан ташқари, албатта ғарб тилини (биринчи галда инглиз тилини) билиши шарт бўлиб қолди, акс ҳолда самарали фаолият кўрсата олмайди.

Учинчидан, лотин алифбосига ўтиш масаласини биргина ўзбеклар кўтариб чиққани йўқ, балки кўпчилик туркийзабон миллатларга қараб иш тутиш лозимлиги ҳам лотин алифбосини танлашимизни ўз-ўзидан ҳал этиб қўйди.

Шу ерда яна бир ҳолатни таъкидлаш ўринли. Авваллари алифбони алмаштириш юқоридан берилган кўрсатма билан амалга оширилган бўлса, бу гал дастлаб зиёлиларимизнинг ўзи ташаббус кўрсатди ва бу ташаббусни ҳукуратимиз қўллаб-қувватлади.

БИЗ ФОЙДАЛАНГАН УЧ АЛИФБОГА ҚИЁСИЙ БАҲО

«Биз лотин алифбосини эмас, араб алифбосини тиклашимиз лозим эди» деб фикр юритувчилар зиёлиларимиз орасида, айниқса тилимизнинг, адабиётимизнинг, тарихимизнинг ўтмиш босқичлари билан шуғулланувчилар орасида ҳали ҳам топилади. Юқорида лотин алифбосини танлашимизнинг айрим асосларини таъкидладик. Тўғри йўл тутганимиз яна ҳам равшан бўлиши учун ҳар уч алифбомизни фонографик ёзувлар олдига қўйиладиган баъзи талаблар бўйича қиёслаш етарли:

1. Алифбодаги ҳар бир шакл товуш кўрсатиш учун хизмат қилиши керак, товуш кўрсатмайдиган шакл (белги) бўлмагани маъқул. Ўзбек араб алифбосида суқун аломати товуш кўрсатмайди. Ўзбек кирилл алифбосида бундай белги иккита (б, в) ва улар ўзича товуш кўрсатмайди. Белги (тутуқ белгиси) ўзбек лотин алифбосида ҳам бор. Кўринадик, бу талаб жиҳатидан ўзбек араб алифбоси ва ўзбек лотин алифбоси ўзбек кирилл алифбосидан устун.

2. Алифбодан фойдаланувчи тилдаги ҳар бир фонеманинг ўз ҳарфи бўлиши керак. Ўзбек араб алифбосида, масалан, ўзбек тилининг унли фонемалари ҳарф билан таъминланмаган. Ўзбек кирилл алифбосида бир унли фонемамизга (от - 'исм' сўзидаги унлига) ва бир ундош фонемамизга (жуда сўзидаги биринчи ундошга) алоҳида ҳарф олинмаган. Шундай ҳолат ўзбек лотин алифбосида ҳам мавжуд. Шунга қарамай, бу талаб жиҳатидан ўзбек лотин алифбоси (ва ўзбек кирилл алифбоси) ўзбек араб алифбосидан устун туради.

3. Алифбода шу тилда йўқ фонема учун ҳарф бўлмаслиги керак, ҳарфлар фақат шу тилда бор фонемалар учун олиниши керак. Ўзбек араб алифбосида барча ислоҳотлардан кейин ҳам иккита арабча фонеманинг ҳарфлари (ҳойи хутти, айн ҳарфлари) сақланиб қолди. Ўзбек кирилл алифбосида биргина ҳарф (щ) бошқа тил фонемасини кўрсатишга хизмат қилади. Ўзбек лотин алифбосида эса бундай ҳарфий ортиқчалик йўқ. Демак, бу талаб жиҳатидан ўзбек лотин алифбоси қолган икки алифбомиздан устун туради.

4. Алифбодаги ҳар бир ҳарф барча ҳолларда айна бир фонемани кўрсатиши лозим. Ўзбек араб алифбосида алиф, вов, йо ҳарфлари ўрни билан унли товушни ва ундош товушни кўрсатиш учун ёзилаверади. Ўзбек кирилл алифбосида икки фонемамиз учун махсус ҳарф олинмагани сабабли шуларни ифодалаш бошқа ҳарфлар устига юкланган (о, ж). Ўзбек лотин алифбосида ҳам шу ҳолат сақланди. Шунга қарамай, бу икки алифбомиз ўзбек араб алифбосидан устун.

5. Алифбодаги ҳар бир ҳарф бир фонемани кўрсатишга хизмат қилиши лозим, икки ёнма-ён келган фонемани бир ҳарф билан ёзиш айрим ноқулайликлар келтириб чиқаради. Ўзбек кирилл алифбосида

е, ё, ю, я ҳарфлари маълум ишлатилишида ёнма-ён келган икки фонема (й+унли) учун ёзилади. Бундай ҳолат қолган икки алифбомизда йўқ.

6. Алифбода бир фонема айна бир ҳарф билан кўрсатилиши керак, ўрнига қараб икки бошқа-бошқа ҳарф билан ёзиш бироз қийинчилик туғдиради, ҳарфий ортиқчалик ҳисобланади. Ўзбек араб алифбосида бир унли товушни сўздаги ўрнига қараб алиф ҳарфи ва ҳаракат белгиси билан ёки йо ҳарфи ва ҳаракат белгиси билан ёзиш каби ҳоллар мавжуд. Бундан ташқари, унли фонемаларни икки усулда — ҳарф билан ёки ҳаракат белгиси билан кўрсатиш жуда кучли. Ўзбек кирилл алифбосида биргина фонема бошқа-бошқа ҳарф билан — бўгин бошида э ҳарфи билан, бўгин ичида е ҳарфи билан ифодаланади. Ўзбек лотин алифбосида бундай нуқсон йўқ.

7. Алифбодаги ҳар бир ҳарф ўзининг тагшакли билан бошқа ҳарфлардан аниқ фарқланиб туриши керак. Ўзбек араб алифбосида 32 ҳарф 16 тагшакл асосида ҳосил қилинган, ҳарфлар шу тагшаклларнинг ост ёки уст қисмига нуқта(лар) қўйиш йўли билан фарқланган. Тагшаклнинг бир хиллиги ўзбек кирилл алифбосида ҳам бор: г-Ғ, е-ё, и-й, к-қ, х-ҳ. Ўзбек лотин алифбосида бундай ҳолат о-о', ғ-ғ' ҳарфларидагина мавжуд. Хуллас, бу талабга кўра ҳам ўзбек лотин алифбоси устун туради.

8. Ҳарфлар шакли яхлит бўлиши керак, унинг таркибий қисмлари яхлит ҳолда туриши, яхлит ҳолда ёзилиши лозим. Ҳарфда қандайдир қўшимча қисм бўлса, бу қисм тагшаклга қўшиб ёзилиши маъқул. Ўзбек араб алифбосида деярли учдан икки қисм ҳарфларда шакл яхлитлиги йўқ (Булар асосан ост-уст нуқталар туфайли воқе бўлади). Ўзбек кирилл алифбосидаги ё, й, ў ҳарфларидагина уларнинг қўшимча қисми тагшаклдан айрим ёзилади. Ўзбек лотин алифбосида i, j, o', g' ҳарфларида тагшаклдан айрим ёзиладиган қисм мавжуд. Кейинги икки ҳарфда бундай ҳолат алифбомизни компьютерга мослаш зарурияти билан воқе бўлди. Шунга қарамай, ўзбек лотин алифбоси бу талаб жиҳатидан ҳам ўзбек араб алифбосидан устун.

9. Ҳарфни ёзганда қўл узилмаслиги керак. Бу талаб юқоридаги талабнинг бошқа бир томонини акс эттиради: дастхат нуқтайи назаридан қўйилади. Алифболаримизнинг ижобий-салбийлик даражаси бу жиҳатдан худди юқоридагича.

10. Ҳарф дастхатда олдинги ва кейинги ҳарфларга қўшиб ёзилиши маъқул. Бу талабга биринчи галда ўзбек араб алифбоси жавоб бермайди. Араб алифбоси асосидаги ёзувда сўзнинг яхлитлиги кўринмайди, сўз билан сўз орасидаги чегара аниқ белгиланмайди. Бундай ҳолат хатни тўғри ва равон ўқишга халақит беради. Ўзбек кирилл алифбосида ва ўзбек лотин алифбосида бундай салбий ҳолат йўқ ҳисоб.

11. Алифбода ҳарфнинг босма шакли ва ёзма шакли бўлиши ижобий хусусият деб баҳоланади. Ҳарфларнинг бундай шакллари айниқса нашр ишларида катта ёрдам беради. Ўзбек лотин алифбоси ва ўзбек кирилл алифбоси бу талабга жавоб беради, ўзбек араб алифбосида эса бундай имконият умуман йўқ.

12. Сўзнинг қаерида келишидан қатъий назар, ҳарфнинг бир шакли сақланиши керак; бу билан ўқиш ва ёзишда соддаликка, энгилликка эришилади. Ўзбек араб алифбосида ҳарфларнинг деярли барчаси сўзнинг қаерида келишига қараб икки ёки тўрт шаклда ёзилади. Бундай ноқулайлик ўзбек лотин алифбосида ва ўзбек кирилл алифбосида йўқ.

13. Алифбо нашр ишлари учун, ёзув машинкаси учун қулай бўлиши лозим. Араб ёзуви дастхат учун яратилган. Бу ёзув асосидаги алифбонинг энг содда кўриниши бўлмиш насх хати ҳам нашр ишларига жуда ноқулай. Ўзбек лотин алифбоси ва ўзбек кирилл алифбоси нашр ишлари учун, ёзув машинкаси учун қулай.

14. Алифбода ҳарфларнинг бош ҳарф ва кичик ҳарф шакли мавжуд бўлиши керак. Бош ҳарф ёзувда жуда муҳим вазифаларни бажаради: гапнинг бошланишини кўрсатади, бирор сўз атоқли оғ эканини кўрсатади, сизлаш, ҳурмат билдирилаётганини кўрсатади. Ўзбек лотин алифбосида ва ўзбек кирилл алифбосида бундай имконият бор, ўзбек араб алифбосида эса бундай имконият умуман йўқ.

15. Алифбо тиниш белгиларини ишлатиш учун қулай бўлиши керак. Матнни тўғри ва тез тушунишда тиниш белгиларининг аҳамияти жуда катта. Ўзбек араб алифбосида тиниш белгиларини ишлатиш имконияти деярли йўқ, қолган икки алифбомиз эса тиниш белгиларини ишлатиш учун қулай.

Юқоридаги қиёслардан аёнки, уч алифбомиздан бирортаси ҳам мукамал эмас (Мукамал алифбо дунё миқёсида ҳам йўқ), улардан ҳар бири мукамал алифбо олдига қўйиладиган талабларга турли даражада жавоб беради. Санаб ўтилган талабларга энг кўп даражада жавоб бериш, ҳеч шубҳасиз, ўзбек лотин алифбосига мансуб. Хуллас, лотин алифбосини танлашимиз ижтимоий жиҳатдан ҳам, иқтисодий жиҳатдан ҳам, тил илми жиҳатидан ҳам тўғри бўлди.

Биз лотин алифбосини айнан олганимиз йўқ. Лотин алифбоси 26 ҳарфли, биз шу ҳарфлардан бирини — w ҳарфини олмадик, чунки бир товуш учун икки ҳарф — v ва w ҳарфларини олиш ҳарфий ортиқчаликка олиб келар эди.

Ҳарфга товуш биркитишда ҳам айнанлик йўқ. Масалан, x ҳарфи лотин алифбосида асли ёнма-ён келган ks товушлари учун ёзилади, биз бу ҳарфга яқка товушни — чуқур тил орқа x ундошини ифодалаш вазифасини биркитдик (Аввалги лотин алифбомизда ҳам шундай эди).

Умуман, бошқа тил учун яратилган алифбони қабул қилишда асли ҳарфлар олинадиган ва ҳарфларга алифбони қабул қилаётган тилдаги

товушлар биркитилади. Бунда, албатта, тиллараро яқин, ўхшаш товушларга бир хил ҳарф танланади. Масалан, *b* ҳарфи ғарб тилларида ўзаро фарқли, лекин жуда яқин ундош товушларни ифодалаш учун хизмат қилади, биз ҳам бу ҳарфни худди шундай товушимизни ифодалаш учун олдик.

Латин алифбосидаги айрим ҳарфлар ҳар хил тилда бошқа-бошқа товушни ифодалашга хизмат қилади. Масалан, *y* ҳарфи бир тилда *y* товушини кўрсатса, бошқа бир тилда *y* товушини кўрсатади. Биз бу ҳарфни *y* товушини ифодалаш учун танладик.

Латин алифбосидаги айрим ҳарфлар бир тилнинг ўзида бошқа-бошқа товушни кўрсатиш учун ёзиладиган ҳолат ҳам бор. Масалан, *y* ҳарфи сўзнинг бир ўрнида *y* товуши учун ёзилса, сўзнинг бошқа бир ўрнида *y* товуши учун ёзилади. Биз бундай ҳолатга йўл қўймадик, алифбомиздаги бу ҳарф доим *y* товушини ифодалайди.

Айрим ҳарфларга икки ҳар хил товушни ифодалаш вазифаси юкланди. Масалан, *j* ҳарфи: 1) ғарб тилларидан олинган *journal*, *projektor* каби сўзларда ва *ajdar*, *mujda*, *gijda* каби шарқ тилларидан олинган бир неча сўзларда сирғанувчи ундошни ифодалаш учун ёзилади; 2) қолган сўзларда эса портловчи ундошни ифодалаш учун ёзилади: *jahon*, *tijorat* каби. Бу товушлар ўзбек кирилл алифбосида ҳам худди шундай бир ҳарф билан ифодаланар эди: *журнал*, *проектор*; *жаҳон*, *тижорат* каби.

Бу ҳарф (*j*) икки товушдан қай бири учун ёзилганини ажратиш олиш қийин бўлмайди: ғарб тилларидан олинган сўзларда доим сирғанувчи товуш учун ёзилади, бошқа сўзларда эса портловчи товуш учун ёзилади, фақат *ajdar* каби бир-икки сўздагина сирғанувчи товушни ифодалаш учун ёзилади.

Ўзбек кирилл алифбосидаги яна бир хусусият ҳам ўзбек латин алифбосига кўчиб ўтди: *o* ҳарфи ҳар икки алифбода икки ҳар хил товушни кўрсатиш учун ёзилади (Ғарб тилларидан олинган полк каби сўзлардаги унлини ва ота каби сўзлардаги унлини ифодалаш учун ёзилади).

Жорий этилаётган алифбомизнинг алоҳида таъкидланадиган хусусияти шуки, ушбу алифбо сирасидаги барча ҳарфлар ўзбек тилида мавжуд товушларни ифодалайди, фақат ўзга тилга мансуб товушни ифодалайдиган ҳарф йўқ. Ўзбек латин алифбосининг олдинги кўринишида *c* ҳарфи русча *ц* товушини ифодалашни белгиланган эди, охириги кўринишида бу товушни алоҳида ҳарф билан ифодалашдан воз кечилди.

Латин алифбосидаги ҳарфлар ўзбек тилидаги товушларни ифодалаш учун етарли эмас. Шу сабабли айрим товушларимиз учун ўзимиз ҳарф ҳосил этишимиз зарур бўлди. Ўзбек латин алифбосининг олдинги кўринишига шу мақсад билан қуйидаги олти ҳарф киритил-

ган эди: с, ġ, ĵ, ñ, õ, ş. Бу босқичда ҳали алифбомизни ғарб тиллари учун (инглиз тили асосида) ишлаб чиқилган компьютер системасига мослаш масаласи кўтарилмаган эди. Юқорида келтирилган олти ҳарф тужайли дунё миқёсида амал қилаётган компьютер системасига бирлаша олмаслигимиз аён бўлгач бу олти товуш учун ҳарфни компьютер имкониятларидан келиб чиқиб белгилаш вазифаси қўйилди.

Аввало, ёзилиши қийин ĵ ҳарфидан қутулиш мақсадидда бу ҳарф кўрсатадиган товушни ифодалаш ĵ ҳарфига юкланди. Уч ҳарф ўрнига ҳарф ғарб тилларида қабул қилинган усул билан — ҳарфларни бирлаштириш билан ҳосил қилинди: ш товуши учун sh, ч товуши учун лотин алифбосидаги с ҳарфидан фойдаланган ҳолда ch олинди; кирилл алифбомизда нг ҳарфлари билан ёзиб келинган товуш лотин алифбомизда ҳам ng ҳарфлари билан ифодаланди. Фақат бир ундошни ифодалашда ғарб тилларидаги усулдан фойдаланмай, бошқача йўл тутилди: ҳарфга белги қўшиш йўли танланди, натижада г товуши g' ҳарфи билан ифодаланди. Шунингдек, ў унлиси учун ҳам ҳарф шу усул билан ҳосил қилинди: o'.

Охирги икки ҳарфда икки хил белгидан: а) босма ҳарфларда ўтиш белгисидан (o', g'), ёзма ҳарфларда устки чизиқдан (ō, ḡ) фойдаланилди. Ёзма ҳарфларда устки чизиқдан фойдаланиш сўз таркибидаги ҳарфларни қўлни узмай яхлит ёзиш имконини беради.

Юқоридаги ўзгартиришлардан кейин алифбомиз 29 ҳарфдан иборат бўлди. Бундан ташқари, тутуқ белгиси ҳам мавжуд. Кўринадики, биз лотин алифбосини кўр-кўрона қабул қилмай, ўзбек тилининг миллий хусусиятларига бўйсундириб қабул қилдик, шу мақсадда ўрни билан мустақил йўл тутдик.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, амалга оширилган ўзгартиришлар оқибатида бир қанча ижобий натижаларга эришилди: алифбомиз инглиз тили асосида ишлаб чиқилган ва дунё миқёсида амал қилаётган компьютер системасига мосланди, бу билан ўзбекча матнни дунёнинг истаган нуқтасига узатиш имкониятига эга бўлдик. Булардан қатъий назар, алифбомиздаги ҳарфларнинг дастхат учун қулай бўлишига эришилди, шу билан бирга ўзбек тилида йўқ товушга ҳарф олмадик, ўзбек тилидаги товушларни эса ҳарф билан таъминладик.

Алифбони алмаштиришнинг ўзига яраша салбий томонлари ҳам бор. Жумладан, алифбони алмаштириш натижасида ҳаммамиз маълум вақт саводсиз бўлиб турамиз. Бир қарашда қийин кўринса ҳам, асли янги алифбода савод чиқариш анча енгил кўчади. Чунки зиёлиларимиз, шунингдек кекса авлод лотин алифбосини билади. Мактаб ўқувчилари ҳам хорижий тилни ўқигани тужайли лотин алифбосини билади. Демак, аҳолининг бу уч тоифаси жорий этилаётган ўзбек

лотин алифбосининг асосини эгаллаган бўлиб, фақат фарқли жиҳатларинигина ўрганади.

Аҳолининг бошқа тоифалари ҳам жорий этилаётган алифбони ўрганишда қийналмайди. Чунки кирилл алифбоси билан лотин алифбоси асли бир алифбодан — юнон алифбосидан ўсиб чиққан, шу сабабли бу икки алифбо ҳарфлари орасида бир хиллик талайгина. Бу икки алифбони қиёслаш кўрсатадики, жорий этилаётган ўзбек лотин алифбосидаги ҳарфларнинг деярли ярмини ҳозиргача ҳам ўқиб, ҳам ёзиб келганмиз. Барча ҳарфларни жамлаб сўз юртсак, 116 ҳарфдан (58 кичик ва 58 бош ҳарфдан) 28 ҳарфни (12 кичик ҳарфни ва 16 бош ҳарфни) ўқиш кўникмамиз бор, 36 ҳарфни (18 кичик ҳарфни ва 18 бош ҳарфни) эса ёзиш кўникмамиз бор; демак, янгидан ўқишни ўрганадиган ҳарфларимиз 30та (17 кичик ҳарф ва 13 бош ҳарф), янгидан ёзишни ўрганадиган ҳарфларимиз 22та (11 кичик ҳарф ва 11 бош ҳарф). Хуллас, жорий этилаётган алифбони ўзлаштиришда ваҳимага ўрин йўқ; бироз қунт қилинса, бу алифбозимизни тезда ўқишга ва ёзишга ўрганиб кетамиз.

ЎЗБЕК КИРИЛЛ АЛИФБОСИ БИЛАН ЎЗБЕК ЛОТИН АЛИФБОСИНИНГ ҚИЁСИ

Ўзбек кирилл алифбосидан ўзбек лотин алифбосига ўтишни осонлаштириш учун бу икки алифбони қиёслаб ўрганиш зарур.

Ҳарфларни ўқий олиш бошқа-ю, ёза олиш бошқа. Ҳарф ўқишни ўрганиш ҳарф ёзишни ўрганишдан кўра осонроқ (баъзан акси ҳам бўлади). Ҳарф ўқиш учун асосан кўзимиз ҳарфларни танийдиган бўлиши керак. Ҳарфларни ўқий олсак, ҳали тўлиқ маънода савод чиқарган бўлмаймиз. Саводли бўлиш учун ҳарфларни ёзиш кўникмасини ҳам ҳосил этишимиз шарт.

Қуйидаги баён маълумдан номаълумга бориш асосида амалга оширилди. Бунда аввал босма ҳарфлар, кейин ёзма ҳарфлар изоҳланди; ҳар бири доирасида аввал кичик ҳарфлар, кейин бош ҳарфлар тасвирланди. Ҳар гал лотинча ҳарф қатнашадиган сўз мисол келтирилиб, шу сўзнинг кирилл алифбосида ёзилиши ҳам бериб борилди.

Ўзбек лотин алифбосидаги ҳарфларда сира рақами каср сон шаклида кўйиб борилди, сувратдаги рақам бош ҳарф сирасини, махраждаги рақам эса кичик ҳарф сирасини кўрсатади.

Алифбозимиздаги ҳарфлар гуруҳларга ажратиб изоҳланди, бу гуруҳлар рим рақамлари билан белгиланди.

Баёнда лотинча сўзи учун лот. қисқартмаси, кириллча сўзи учун кир. қисқартмаси ишлатилди.

ЎЗБЕК ЛОТИН АЛИФБОСИДАГИ ҲАРФЛАРНИ ГУРУҲЛАБ ИЗОҲЛАШ

БОСМА ҲАРФЛАР

I. Ўзбек кирилл алифбосида ва ўзбек лотин алифбосида шакллари бир хил ва айни бир товушни ифодаладиган босма ҳарфлар. Ушбу ҳарфларнинг шакли ҳам, товуш ифодалаш вазифаси ҳам бизга маълум. Фақат лотинча **к** ҳарфининг тик чизиқ қисми юқорига чўзиқроқ ёзилади (Бу фарқ ўқишда халақит бермайди):

1) **А**, 2) **О**, 3) **Х**, 4) **К** | :

1) **а**, 2) **о**, 3) **х**, 4) **к** | :

лот. Ака, ака; Хок, хок;

кир. Ака, ака; Хок, хок;

5) **М** : лот. Ма, Макка;

кир. Ма, Макка;

6) **Т** : лот. Ток, Так;

кир. Ток, Так.

II. Ҳар икки алифбода шакллари бир хил, лекин товуш ифодалаш вазифаси фарқли босма ҳарфлар. Кирилл алифбосида икки вазифада келадиган бу ҳарфлар лотин алифбосида доим бир вазифада ишлатилишини билиб олишимиз керак:

7) **Е** | : а) Ўзбек лотин алифбосида бир унли товушни ифодалайди:

5) **е** | : Ек (кир. Эк), ек (кир. эк), кек (кир. кек);

б) Ўзбек кирилл алифбосида бўғин ичида (ундошдан кейин) бир унли товушни ифодалайди; бўғин бошида эса икки товушни (й + э) ифодалайди: кек, беш, ҳеч; ер (йэр, ем (йэм), етти (йэтти)).

III. Ҳар икки алифбода шакллари бир хил, лекин бошқа-бошқа товушларни ифодаладиган босма ҳарфлар. Бу ҳарфларни биламиз, фақат уларга бошқа (янги) товушни бириктириб ўқишга ўрганишимиз керак:

8) **Р** | : а) Ўзбек лотин алифбосида жарангсиз портловчи ундош

б) **р** | : товушни ифодалайди: Рор (кир. Поп), рок (кир. пок), қара (кир. қапа);

б) Ўзбек кирилл алифбосида жарангли титроқ ундош товушни ифодалайди: Раҳим, рухсат, зарар;

9) **В** | : а) Ўзбек лотин алифбосида портловчи ундош товушни ифодалайди: Век (кир. Бек), Вор (кир. Боп);

б) Ўзбек кирилл алифбосида сирғалувчи ундош товушни ифодалайди: Воли, Вобкент.

10) **Н** | : а) Ўзбек лотин алифбосида бўғиз ундош товушни ифодалайди: Накка (кир. Ҳакка);

б) Ўзбек кирилл алифбосида тил олди овоздор бурун товушни ифодалайди: Нурота;

- 7) у: а) Ўзбек лотин алифбосида тил ўрта ундош товушни ифода-
лайди: оу (кир. ой), рау (кир. пай);
б) Ўзбек кирилл алифбосида тил орқа тор унли товушни
ифодалайди: узум, муҳим, турғун;
- 8) б | : а) Ўзбек лотин алифбосида портловчи лаб ундошини ифо-
лайди: bob (кир. боб), bor (кир. бор), boy (кир. бой);
б) Ўзбек кирилл алифбосида юмшатиш-айириш белгиси ва-
зифасини бажаради: альбом, батальон.

Изоҳ. Бу ҳарф (b) билан белгининг (ь) доира шаклидаги қисми
ҳажман бироз фарқ қилади, лекин бу фарқ ўқишда халақит бер-
майди.

ЯНГИ КИЧИК БОСМА ҲАРФЛАР

IV. Ўзбек лотин алифбосидаги қуйидаги янги босма ҳарфларни
кўзимиз таниши ва уларга биркитилган товуш билан биргаликда ўқишга
ўрганишимиз керак:

- 9) лот. i : ikki, ip, kiy, pih, xoki;
кир. и : икки, ип, кий, пих, хоки;
- 10) лот. u : uy, uka, ukki, ura, kuuy, ruk;
кир. у : уй, ука, укки, упа, куй, пук;
- 11) лот. d : dakki, dukkak, xuddi, dud;
кир. д : дакки, дуккак, худди, дуд;
- 12) лот. h : ha, had, daħa, behi, eh;
кир. ҳ : ҳа, ҳад, даҳа, беҳи, эҳ;
- 13) лот. l : lol, loy, lok, lola, ola, el, dil, kul, xil, xol, hol;
кир. л : лол, лой, лок, лола, ола, эл, дил, кул, хил, хол, ҳол;
- 14) лот. m : mol, mil, modda, moy, moki, hamma, dam, dum, xom;
кир. м : мол, мил, модда, мой, моки, ҳамма, дам, дум, хом;
- 15) лот. n : nam, nom, nima, dono, bunday, en, in, on, un;
кир. н : нам, ном, нима, доно, бундай, эн, ин, он, ун;
- 16) лот. q : qad, qil, qul, qonun, quloq, qoqi, qoq;
кир. қ : қад, қил, қул, қонун, қулоқ, қоқи, қоқ;
- 17) лот. r : rayhon, ganda, rahm, ruх, ruh, quroq, or, nur;
кир. р : райҳон, ранда, раҳм, рух, рух, қурок, ор, нур;
- 18) лот. s : said, sayid, sakson, sir, sekin, xususiy, mos, xos;
кир. с : саид, сайид, саксон, сир, секин, хусусий, мос, хос;
- 19) лот. t : tan, til, tom, tun, ota, katta, mehnat, millat;
кир. т : тан, тил, том, тун, ота, катта, меҳнат, миллат;
- 20) лот. v : vakil, varaq, avlod, buvaki, suv, ov, maqtov;
кир. в : вакил, варақ, авлод, буваки, сув, ов, мақтов;
- 21) лот. z : zamon, zehn, ziyrak, zot, aziz, uzum, markaz, tez;
кир. з : замон, зеҳн, зийрак, зот, азиз, узум, марказ, тез;
- 22) лот. j : javob, jild, xorij, iloj; ajdar, janr, jemper;
кир. ж : жавоб, жилд, хориж, илож; аждар, жанр, жемпер;

- 23) лот. **f** : fasl, ferma, fil, futbol, oftob, taklif, qulf;
кир. **ф** : фасл, ферма, фил, футбол, офтоб, таклиф, кулф;
 24) лот. **g** : gavda, gimn, guryh, agar, egat, tag, eg, barg;
кир. **г** : гавда, гимн, гурух, агар, эгат, таг, эг, барг.

V. Лотин алифбосидаги ҳарфга белги қўшиб, ҳарфларни ўзаро қўшиб тузилган кичик босма ҳарфлар. Қуйидаги тузма ҳарфлар билан ифодаланган беш товушнинг бири ўзбек кирилл алифбосида ҳам ҳарф тизмаси билан ифодаланади, демак, янгилик эмас: **нг** - **ng**. Қолган тўрт тизма ҳарфнинг иккитаси ҳарфнинг тепа ўнг томонига ўтиш белгисини (˘) қўшиб, иккитаси **h** ҳарфини қўшиб тузилган: **o˘**, **g˘**, **sh**, **ch**. Бу ерда ҳарф билан белгини биргаликда, ёнма-ён келган икки ҳарфни биргаликда бир товушнинг ҳарфи сифатида ўқишга ўрганишимиз керак:

- 25) лот. **o˘** : o˘z, o˘lan, o˘n, ko˘k, so˘m, to˘ti, obro˘;
кир. **ў** : ўз, ўлан, ўн, кўк, сўм, тўти, обрў;
 26) лот. **g˘** : g˘aflat, g˘o˘za, g˘ubor, bug˘doy, nog˘ora, bog˘, jag˘, tig˘;
кир. **ғ** : ғафлат, ғўза, ғубор, буғдой, ноғора, боғ, жағ, тиг;
 27) лот. **sh** : shabada, shift, boshog, kashta, osh, ish, bo˘sh;
кир. **ш** : шабада, шифт, бошоқ, кашта, ош, иш, бўш;
Изоҳ. Агар **sh** ҳарфлари икки товушни ифодаласа, улар орасига тутуқ белгиси қўйилади: as˘hob каби.
 28) лот. **ch** : chala, chivin, chora, chuchuk, achchiq, kech, ich, soch, uch;
кир. **ч** : чала, чивин, чора, чучук, аччиқ, кеч, ич, соч, уч;
 29) лот. **ng** : rang, teng, ong, gung, so˘ng, ko˘ngil, singil;
кир. **нг** : ранг, тенг, онг, гунг, сўнг, кўнгил, сингил.

ЯНГИ БОШ БОСМА ҲАРФЛАР

VI. Кўзимиз бу ҳарфларни танишга ва уларга биркирилган товуш билан биргаликда ўқишга ўрганиши керак:

- 11) лот. **D** : Davron, Durdon, Dang˘ara;
кир. **Д** : Даврон, Дурдона, Данғара;
 12) лот. **F** : Fattoh, Fotima, Farg˘ona, Forish;
кир. **Ф** : Фаттоҳ, Фотима, Фарғона, Фориш;
 13) лот. **G** : Gavhar, Gulchehra, Gavana, Gibraltar;
кир. **Г** : Гавҳар, Гулчеҳра, Гавана, Гибралтар;
 14) лот. **I** : Ithom, Is˘hoq, Inobat, Iroq, Isfahon;
кир. **И** : Илҳом, Исҳоқ, Инобат, Ирок, Исфаҳон;
 15) лот. **J** : JAMILA, Jamshid; Jukov, Jeneva;
кир. **Ж** : Жамила, Жамшид; Жуков, Женева;
 16) лот. **L** : Laziz, Lobar, Langar, London;
кир. **Л** : Лазиз, Лобар, Лангар, Лондон;

- 17) лот. N : Nusrat, Nigora, Namangan, Nurota;
кир. H : Нусрат, Нигора, Наманган, Нурога;
- 18) лот. Q : Qudrat, Qunduz, Qo'qon, Qohira;
лот. K : Кудрат, Қундуз, Қўқон, Қоҳира;
- 19) лот. R : Rashid, Rahima, Romiton, Riga;
кир. P : Рашид, Раҳима, Ромитон, Рига;
- 20) лот. S : Sulton, Sanobar, Samarqand, Suxumi;
кир. C : Султон, Санобар, Самарқанд, Сухуми;
- 21) лот. U : Uyg'un, Umida, Urganch, Ufa;
кир. Y : Уйғун, Умида, Урганч, Уфа;
- 22) лот. V : Vohid, Volda, Vobkent, Vashington;
кир. B : Воҳид, Волида, Вобкент, Вашингтон;
- 23) лот. Z : Zokir, Zulfi, Zarafshon, Zomin;
кир. Z : Зокир, Зулфи, Зарафшон, Зомин;
- 24) лот. Y : Yigitali, Yo'ldosh, Yoqut, Yangiyo'l, Yunusobod, Yettisuv;
кир. I : Йигитали, Йўлдош, Ёқут, Янгийўл, Юнусобод, Еттисув.
- VII. Латин алифбосидаги ҳарфга белги қўшиб, ҳарфларни ўзаро қўшиб тузилган бош босма ҳарфлар:
- 25) лот. O' : O'tkir, O'ktam, O'sh, O'zgan;
кир. Y' : Ўткир, Ўктам, Ўш, Ўзган;
- 26) лот. G' : G'ani, G'olib, G'ijduvon, G'azalkent;
кир. F : Фани, Фолиб, Фиждувон, Фазалкент;
- 27) лот. Sh : Shuhrat, Shohista, Shahrisabz, Sherobod;
кир. Ш : Шухрат, Шоҳиста, Шаҳрисабз, Шеробод,
- 28) лот. Ch : Chori, Chinnigul, Chortoq, Chust;
кир. Ч : Чори, Чиннигул, Чортоқ, Чуст.
- 29) лот. Ng : | Бу ҳарфлар ифодалайдиган товуш сўзнинг бошида
кир. Hg : | келмайди.

Изоҳ. 1. Бош ҳарфлардан тузилган шартли қисқармаларда Sh, Ch таркибидаги иккинчи ҳарф бош ҳарф шаклида ёзилади: Amerika Qo'shma Shtatlari — AQSH каби.

2. Сўз сидирғасига бош ҳарфлар билан ёзилса, Sh, Ch, Ng таркибидаги иккинчи ҳарф ҳам бош ҳарф шаклида ёзилади: TOSHKENT, QO'SHCHINOR, MINGBULOQ каби.

КИРИЛЛ АЛИФБОСИДАГИ БАЪЗИ ҲАРФ ВА БЕЛГИЛАРНИНГ ЎЗБЕК ЛАТИН АЛИФБОСИДА ИФОДАЛАНИШИ

VIII. Ўзбек латин алифбосида ўзбек кирилл алифбосидаги ё, ю, я ҳарфлари ўрнига қайси ҳарфларни ёзиш улар бажарадиган вазифага боғлиқ:

1. ё, ю, я ҳарфлари икки товушни (й+ унли) ифодалашга хизмат қилса, бу ҳарфлар ўрнига о, у, уа ҳарфлари ёзилади: заём - зауом, юмор - уюмор, ядро - yadro; ёмғир - yomg'ir, ютуқ - yutuq, яхши - yaxshi каби.

2. ё, ю, я ҳарфлари ўздан олдин келган ундошнинг юмшоқ эканини кўрсатишга хизмат қилса:

1) асосан ё ҳарфи ўрнига о ҳарфи, ю ҳарфи ўрнига у ҳарфи, я ҳарфи ўрнига а ҳарфи ёзилади: стажёр - stajor, люстра - lustra, фляга - flaga каби;

2) сўзнинг талаффузи кескин ўзгариб кетмаслиги учун қисман ё ҳарфи ўрнига о ҳарфлари, ю ҳарфи ўрнига у ҳарфлари, я ҳарфи ўрнига а ҳарфлари ёзилади: актёр - aktyor, бюро - byuro, снаряд - snaryad каби.

Кўринадики, ё, ю, я ҳарфлари ўздан олдин келган ундошнинг юмшоқлигини кўрсатиш учун хизмат қилса, ўзбек лотин алифбосида икки хил акс эттирилади. Қачон бир ҳарф ва қачон икки ҳарф ёзишни қоидалаштириб бўлмайди, шу сабабли бундай ҳарф қатнашадиган сўзларнинг тўғри ёзилиши имло луғатида кўрсатилади.

« Ўзбек тилининг қисқача имло луғати»га (ЎзФА нашриёти, 1962) киритилган сўзларнинг 41тасида ё ҳарфи шундай вазифада келган. Ана шу сўзларнинг 17тасида ё ҳарфи ўрнига о ҳарфини ёзиш етарли: dirijor, likor, schotchik, uchoт каби. Қуйидаги 24 сўзда эса ё ҳарфи ўрнига о ҳарфлари ёзилади: aktyor, dublyor, transportyor, boksyor, montyor, partnyor, rejissyor, reportyor, sapyor, suflyor, vaxtyor, shafyor; minomyot, pulemyot, samolyot, vertolyot; plynka, putyovka, shpaklyovka, razvyorstka, slyot, chertyoj, amyoba.

Шу луғатга киритилган сўзларнинг 55тасида ю ҳарфи шундай вазифада келган. Ана шу сўзларнинг 51тасида ю ҳарфи ўрнига у ҳарфини ёзиш етарли: aluminiy, budjet, luks каби. Қуйидаги 4 сўзда эса ю ҳарфи ўрнига у ҳарфлари ёзилади: byuro, byurokrat, byust, menu.

Шу луғатга киритилган сўзларнинг 47тасида я ҳарфи шундай вазифада келган. Ана шу сўзларнинг 38тасида я ҳарфи ўрнига а ҳарфини ёзиш етарли: molekular, yubilar, sentabr, oktabr каби. Қуйидаги 9 сўзда эса я ҳарфи ўрнига а ҳарфлари ёзилади: dvoryan, slavyan, buryat, paryad, snaryad, zaryad, zaryadka, tyagach, plyaj.

IX. Ўзбек кирилл алифбосидаги:

9) ц ҳарфи ўрнига ўзбек лотин алифбосида:

а) сўз охирида, сўз бошида, олд қўшимчадан кейин, ундошдан кейин с ҳарфи ёзилади: кварц - kvars, шприц - shpris, целлофан - sellofan, цилиндр - silindr, антициклон - antisiklon, конструкция - konstruksiya каби;

б) бошқа ҳолларда унлидан кейин *ts* ёзилади: глицирин - *gliitsirin*, гербицит - *gerbitsit*, конституция - *konstitutsiya* каби.

2) Русча *щ* ҳарфи ўрнига ўзбек кирилл алифбосида *ш* ёки *щ* ҳарфлари ёзилар эди, ўзбек лотин алифбосида *sh* ёзилади (фақат *meshshan* сўзида иккита *sh* ёзилади): община - *obshina*, ямщик - *yamshik* каби.

3) *ь* белгиси:

а) ундош товушнинг юмшоқлигини кўрсатса, ўзбек лотин алифбосида ёзилмайди: альбом - *albotn*, вольт - *voit*, апрель - *aprel*, нефть - *neft* каби;

б) айириш белгиси вазифасини бажарса:

- *ю, я, е* ҳарфларидан олдин келганида белги ташланиб, *ю, я, е* ҳарфлари ўрнига *уц, уа, уе* ҳарфлари ёзилади: интервью - *intervuyu*, фортепьяно - *fortepyuano*, премьерa - *premyera* каби;

- *о, и* ҳарфларидан олдин келганида белги ўрнига *у* ҳарфи ёзилади: павильон - *ravilyon*, батальон - *batalyon*, Ильин - *Ilyin* каби.

4) *ъ* белгиси:

а) рус тилидан олинган сўзларда ташланиб, ундан кейин келган *е, ю* ҳарфлари ўрнига *уе, уц* ҳарфлари ёзилади: разъезд - *razyezd*, адъютант - *adyutant* каби;

б) араб тилидан олинган сўзларда бу белги тутуқ белгисига алмаштирилади: маъно - *ma'no*, санъат - *san'at* каби.

ЁЗМА ҲАРФЛАР

Х. Ўзбек кирилл алифбосида ва ўзбек лотин алифбосида шакллари бир хил ва айна бир товушни ифодалайдиган ёзма ҳарфлар:

1) А, 2) О, 3) Х, 4) К | :

1) а, 2) о, 3) х, 4) к |

лот.

кир.

Ака, ака, Хок, хок;

5) Д: лот.

кир.

Дока, Дака;

6) М: лот.

кир.

Ма, Макка.

Изоҳ. Ушбу ҳарфларнинг ёзилиш шакли ҳам, товуш ифодалаш вазифаси ҳам бизга маълум. Фақат кичик *к* ҳарфининг ёзилишида фарқ бор. Лотин алифбосидаги бу ҳарф *k* ва *ç* қисмларидан иборат

бўлиб, бу қисмлар қўлни узмай яхлит ёзилади. Ёзиш *ʃ* қисмининг чап томонидаги учидан бошланиб, *ʒ* қисми *ʃ* қисмига уланади.

XI. Ҳар икки алифбода шакллари бир хил, лекин товуш ифодалаш вазифаси фарқли ёзма ҳарфлар. Бу ҳарфларни ёзишни биламиз, фақат вазифасидаги фарқни эсдан чиқармаслигимиз лозим:

7) *ʃ* : а) Ўзбек лотин алифбосида доимо бир унли товушни ифо-

5) *ʋ* | далайди: *ʃk* (кир. *ʃи*), *ek* (кир. *ети*), *kek* (кир. *кети*);

б) Ўзбек кирилл алифбосида бўгин ичида (ундошдан кейин) бир унли товушни, бўгин бошида эса икки товушни (й+э) ифодалайди: *nek*, *ʃеш*, *хет*, *ел* (йел), *еф* (йеф), *етти* (йетти).

XII. Ҳар икки алифбода шакллари бир хил, лекин бошқа-бошқа товушни ифодалайдиган ёзма ҳарфлар. Бу ҳарфларни ёзишни биламиз, фақат уларга бошқа (янги) товушни биркитиб ўқишимиз керак:

8) *ʃ* | : а) Ўзбек лотин алифбосида жарангсиз портловчи ундош то-
6) *ʒ* | вушни ифодалайди: *ʃop* (кир. *ʃон*), *ʃok* (кир. *ʃон*)

кара (кир. *капа*);

б) Ўзбек кирилл алифбосида титроқ ундош товушни ифодалайди: *Раҳим*, *ғуҳсат*, *зараф*;

9) *ʃ* | : а) Ўзбек лотин алифбосида тил ўрта ундош товушни ифо-

7) *ʃ* | далайди: *ʃakka* (кир. *ʃапа*), *ʃay* (кир. *пай*),
oy (кир. *ой*);

б) Ўзбек лотин алифбосида тил орқа тор унли товушни ифодалайди: *ʃrʒut*, *мрҳим*, *тўғрун*;

10) *ʃ* | : а) Ўзбек лотин алифбосида портловчи ундош товушни ифо-

9) *ʃ* | далайди: *ʃek* (кир. *ʃети*), *ʃek* (кир. *ʃети*), *ʃoy* (кир. *ʃой*), *ʃoy* (кир. *ʃой*);

б) Ўзбек кирилл алифбосида сирғалувчи ундош товушни ифодалайди: *Вали*, *Водпент*, *вазир*, *завда*;

- 11) U | : а) Ўзбек лотин алифбосида тил орқа тор унли товушни
9) u | ифодалайди: *Uy* (кир. *Уй*), *Uka* (кир. *Ука*), *kuu*
(кир. *куй*), *ruk* (кир. *рук*);
- б) Ўзбек кирилл алифбосида тил олди унли товушни ифо-
далайди: *Ухом*, *Унобат*, *ум*, *кул*, *тук*;
- 12) H : а) Ўзбек лотин алифбосида бўғиз ундош товушини ифода-
лайди: *Ha* (кир. *Ха*) *Hau* (кир. *Хай*) *Hakka*
(кир. *Хакка*);
- б) Ўзбек кирилл алифбосида тил олди овоздор ундош
товушни ифодалайди: *Хусрат*, *Хизора*, *Ха-*
манган, *Хурота*;
- 13) T : а) Ўзбек лотин алифбосида тил олди жарангсиз портловчи
ундош товушни ифодалайди: *Toy* (кир. *Той*), *Tova*
(кир. *Това*), *Tuk* (кир. *Тук*), *Tur* (кир. *Тур*);
- б) Ўзбек кирилл алифбосида тил орқа жарангли портлов-
чи ундош товушни ифодалайди: *Тавхар*, *Трузия*;
- 10) m : а) Ўзбек лотин алифбосида овоздор лаб-лаб бурун ундош
товушини ифодалайди: *mu* (кир. *мой*), *kat* (кир.
кам), *xot* (кир. *хом*), *Hamma* (кир. *Хамма*);
- б) Ўзбек кирилл алифбосида тил олди жарангсиз портлов-
чи ундош товушни ифодалайди: *тан*, *тил*, *ота*,
натта, *миллат*;
- 11) n : а) Ўзбек лотин алифбосида тил олди овоздор бурун ундош
товушини ифодалайди: *nat* (кир. *нам*), *not* (кир.
ном), *ana* (кир. *ана*), *tana* (кир. *мана*), *en*

(кир. *эн*), *он* (кир. *он*), *ип* (кир. *ип*);

- б) Ўзбек кирилл алифбосида жарангсиз портловчи лаб ундош товушни ифодалайди: *пай, печак, пўст, тўпчи, тўп*;

- 12) *ч* : а) Ўзбек лотин алифбосида тил олди овоздор титроқ ундош товушни ифодалайди: *чот* (кир. *фот*), *чих* (кир. *фух*), *вачча* (кир. *фарфа*), *воч* (кир. *фор*), *оч* (кир. *ор*), *пич* (кир. *пур*);

- б) Ўзбек кирилл алифбосида тил олди жарангсиз қоришиқ ундош товушни ифодалайди: *чала, чога, чунун, аччиқ, печ, соч, уч*;

- 13) *ғ* : а) Ўзбек лотин алифбосида тил орқа жарангли портловчи ундош товушни ифодалайди: *Ғағ* (кир. *Тгаг*), *вағ* (кир. *фарғ*), *нега* (кир. *нега*);

- б) Ўзбек кирилл алифбосида тил олди жарангли портловчи ундош товушни ифодалайди: *ғанни, ғуннан, ғуд, худди, пуд*.

ЯНГИ КИЧИК ЁЗМА ҲАРФЛАР

ХШ. Қуйидаги ҳарфларни аввал кўзимиз таниши ва ўқишга ўрганиши, кейин қўлимиз ёзишга ўрганиши керак. Қўл тўғри ёзишга ўрганиши учун бу ҳарфлардан ҳар бирини такрор-такрор ёзиб машқ қилиш лозим. Бу қисмда тасвирланган 11 ҳарфдан 9 ҳарф чал томондаги учидан бошлаб қўлни узмай ёзилади, шулардан *i, j* ҳарфларида устки нуқта борлигини унутмаслик керак. Икки ҳарфни ёзганда қўл узилади: *d* ҳарфида аввал *c* қисми ёзилиб, кейин унга *l* қисми қўшилади; *t* ҳарфида аввал *l* қисми ёзилиб, кейин бу қисмнинг ўртасидан юқорироқ ерига чизиқча қўшилади:

- 14) лот. *s* : *sabab, xossa, es, mos,*

- кир. *с* : *сабад, хосса, эс, мос;*
- 15) лот. *j* : *жатоа, жон; жанч,*
кир. *эп* : *жамоа, жон; жанр;*
- 16) лот. *f* : *фан, сафар, соф, пуф,*
кир. *ф* : *фан, сафар, соф, пуф;*
- 17) лот. *h* : *ха, хур, сахна, ох, чих,*
кир. *х* : *ха, хур, сахна, ох, пух;*
- 18) лот. *d* : *дакки, даха, одов, аhd,*
кир. *д* : *данни, даха, одод, ахд;*
- 19) лот. *q* : *қадоқ, қор, оқсоқ, хақ, қудуқ,*
кир. *қ* : *қадон, қор, оқсон, хақ, қудуқ;*
- 20) лот. *i* : *икки, ijod, siqiq, kabi, xuddi,*
кир. *и* : *икки, ижод, сиқиқ, каби, худди;*
- 21) лот. *t* : *тан, тутун, istak, ot, xat, sut,*
кир. *т* : *тан, тутун, истак, от, хат, сут;*
- 22) лот. *l* : *lav, libos, alla, malaka, halol,*
кир. *л* : *лад, либос, алла, малака, халол;*
- 23) лот. *v* : *vatan, vijdon, avval, javob, nav, ov,*
кир. *в* : *ватан, виждон, аввал, жавоб, нав, ов;*
- 24) лот. *z* : *zamon, buzud, zozanda, bez, iz,*
кир. *з* : *замон, бузуд, созанда, без, из.*

XIV. Лотин алифбосидаги ҳарфга белги қўшиб, ҳарфларни ўзаро қўшиб тузилган кичик ёзма ҳарфлар. Қуйидаги 5 тузма ҳарфдан бири

Ўзбек кирилл алифбосида ҳам ҳарф тизмаси билан ифодаланади, демак, янги эмас: *нэ - ну*. Қолган тўрт тузма ҳарфнинг иккитаси ҳарф устига чизиқча қўшиб, иккитаси *h* ҳарфини қўшиб тузилган: *ō, ḡ, sh, ch*.

Бу ерда ҳарф устига чизиқча ёзишни унутмаслик керак, акс ҳолда бошқа товушнинг ҳарфи бўлиб қолади. Белгини ҳарф устига қўйиш билан сўз таркибидаги ҳарфларни дастхатда қўлни узмай қўшиб ёзишга эришилади:

25) лот. *ō* : *ōz, ōt, hōk, sōm, tōti, obrō,*

кир. *ў*: *ўз, ўт, ҳўк, сўм, тўти, обрў;*

26) лот. *ḡ* : *ḡaflat, ḡōza, viḡdoy, jaḡ, boḡ,*

кир. *ғ*: *ғафлат, ғўза, виғдой, жағ, боғ;*

27) лот. *sh* : *shabada, boshog, kashita, ish, osh, bosh,*

кир. *ш* : *шабдага, бошоқ, кашита, иш, ош, баш;*

28) лот. *ch* : *chala, chivin, chora, chuchuk, achchiq, kech, ich, soch,*

кир. *ч* : *чала, чивин, чора, чучук, аччиқ, кеч, ич, соч;*

29) лот. *ng* : *rang, teng, ong, gung, sōng, kōngil, singil,*

кир. *нг* : *ранг, тенг, онг, гунг, сўнг, кўнгил, сингил.*

Изоҳ. Агар *sh* икки товушни ифодаласа, улар орасига тутуқ белгиси

(^o) қўйилади: *as^ohov* каби.

ЯНГИ БОШ ЁЗМА ҲАРФЛАР

XV. Аввало, бош ёзма ҳарфларда сатр остига тушириб ёзиладиган қисм йўқлигини унутмаслик керак. Иккинидан, қуйидаги 11 бош ёзма ҳарфдан дастлабги учтаси киник ҳарф шаклидан фақат ҳажмида фарқ қилади, демак, янги эмас: *ʃ - ʃ, v - v, z - z*. Олти ҳарф чал

томонидаги учидан бошлаб кўлни узмай ёзилади: *S, Sh, Z, N, Q, F*.
 Бир ҳарф юқоридаги ўнг учидан бошлаб (*L*), бир ҳарф эса пастки ўрта
 учидан бошлаб (*L*) кўлни узмай ёзилади. Тўрт ҳарфни ёзишда кўл
 узилади: *Q* ҳарфида аввал *O* қисми ёзилиб, кейин пастки қисмига белги
 киритилади; *R* ҳарфида аввал *S* қисми ёзилиб, кейин *2* қисми ёзилади;
F ҳарфида аввал *S* қисми ёзилиб, кейин унинг тепасига *~* қисми ва
 ўртасидан юқорироқ ерига чизикча қўшилади.

14) лот. *S* : *Sulton, Sanovar, Samarqand, Suxumi*,
 кир. *C* : *Culton, Sanovar, Samarqand, Suxumi*;

15) лот. *Sh* : *Shohid, Sholida, Shokent, Washington*,
 кир. *B* : *Boxiq, Boluga, Bodkent, Boshkent*;

16) лот. *Z* : *Zohir, Zulfi, Zarafshon, Zomin*,
 кир. *Z* : *Zohir, Zulfi, Zarafshon, Zomin*;

17) лот. *N* : *Nusrat, Nigora, Namangan, Nirvata*,
 кир. *N* : *Nusrat, Nigora, Namangan, Nirvata*,

18) лот. *Q* : *Qudrat, Qunduz, Qoʻyon*,
 кир. *Q* : *Qudrat, Qunduz, Qoʻyon*;

19) лот. *F* : *Fattoh, Fotima, Farqona*,
 кир. *F* : *Fattoh, Fotima, Farqona*;

20) лот. *R* : *Rashid, Rahima, Romiton*,
 кир. *P* : *Rashid, Rahima, Romiton*;

21) лот. *G* : *Gavhar, Gulchehra, Gavana*,
 кир. *T* : *Gavhar, Gulchehra, Gavana*;

22) лот. *F* : *Famila, Famshid; Feneva*,
 кир. *M* : *Famila, Famshid; Feneva*;

23) лот. *L* : *Laziz, Lobar, Langar, London,*
кир. *Л* : *Лазуз, Лобар, Лангар, Лонгон;*

24) лот. *I* : *Ilhom, Ishoq, Inobat, Iroq, Isfahon,*
кир. *И* : *Илҳом, Исоҳон, Инобат, Ирон, Исфараҳон.*

XVI. Латин алифбосидаги ҳарфга белги қўшиб, ҳарфларни ўзаро қўшиб тузилган бош ёзма ҳарфлар:

25) лот. *O* : *Okir, Oktam, Osh, Ozgan,*
кир. *У* : *Уткир, Уттам, Уш, Ўзган;*

26) лот. *G* : *Gani, Gayrat, Gijduvon, Gazalkent,*
кир. *Г* : *Гани, Гайрат, Гиждувон, Газалкент;*

27) лот. *Sh* : *Shuhrat, Shohista, Shahrisabz, Sherobod,*
кир. *Ш* : *Шухрат, Шоҳиста, Шаҳрисабз, Шеробод;*

28) лот. *Ch* : *Chori, Chinnigul, Choritoq, Chust,*
кир. *Ч* : *Чори, Чиннигул, Чоритоқ, Чуст;*

29) лот. *Ng* | Бу ҳарфлар ифодалайдиган товуш сўзнинг бошида
кир. *Hz* | келмайди.

Изоҳ. 1. Бош ҳарфлардан тузилган шартли қисқартмаларда *Sh, Ch* таркибидаги иккинчи ҳарф ҳам бош ҳарф шаклида ёзилади
Amerika Qoshma Shtatlari - AQSH каби.

2. Мабодо сўзни сидирғасига бош ёзма ҳарфлар билан ёзиш лозим бўлиб қолса, *Sh, Ch, Ng* таркибидаги иккинчи ҳарф ҳам бош ҳарф шаклида ёзилади: *TOSHKENT, M & NSBU LOQ* каби.

ҲАРФЛАРНИ ҚЎШИБ ЁЗИШ

XVII. Ўзбек латин алифбосида бир сўз таркибига кирадиган ҳарфлар ўзаро қўшиб ёзилади. Қўшиб ёзиш имконияти ҳарфларда турлича:

1. Кичик ёзма ҳарфларда қўшиб ёзиш имконияти икки хил:

1) Ўздан олдинги ва кейинги ҳарфга қўшиб ёзиш имконияти ҳарфнинг ўзида бор: *b, e, f, h, i, j, k, l, m, n, p, r, s, t, u, v, x, y, z*;

2) Ҳарфнинг ўзида кейинги ҳарфга қўшиб ёзиш имконияти бор-у, олдинги ҳарфга қўшиб ёзиш имконияти йўқ: *a, d, g, o, q, o, q̄*.

2. Бош ҳарф одатда ўздан кейин келган ҳарфга қўшиб ёзилади. Ана шундай имконият қуйидаги бош ёзма ҳарфларнинг ўз шаклида бор:

- 1) *A* : *Azamat, Andijon* каби;
- 2) *B* : *Bahodir, Buvayda* каби;
- 3) *E* : *Egam, Elobod* каби;
- 4) *H* : *Hamida, Hisor* каби;
- 5) *F* : *Famila, Fambil* каби;
- 6) *K* : *Komil, Kokterak* каби;
- 7) *L* : *Layli, Langari* каби;
- 8) *M* : *Majid, Muborak* каби;
- 9) *R* : *Rahbar, Romiton* каби;
- 10) *U* : *Umida, Urgut* каби;
- 11) *X* : *Xayri, Xuroson* каби;
- 12) *Z* : *Zamira, Zarkent* каби;
- 13) *I* : *Ilhom, Isfara* каби;
- 14) *G* : *Gavhar, Gaiti* каби;
- 15) *Y* : *Yamin, Yaman* каби;

3. Мана бу бош ёзма ҳарфларнинг ўз шаклида кейинги ҳарфга қўшиб ёзиш имконияти йўқ, шу сабабли бундай бош ёзма ҳарф зарур ўринда кейинги ҳарфга ётиқроқ чизиқча билан қўшиб ёзилади:

- 1) *D - a - Da* : *Dadabery* каби;
- 2) *F - a - Fa* : *Farrux* каби;
- 3) *N - a - Na* : *Nafisa* каби;

- 4) P - a - Pa : *Parpi* каби;
 5) O - d - Od : *Odil* каби;
 6) O - g - Og : *Ogiloy* каби;
 7) Q - o - Qo : *Qodir* каби;
 8) S : *Salima, Samarqand* каби;
 9) T - o - To : *Tohir* каби;
 10) V - o - Vo : *Volida* каби.

Демак, иккинчи тур бош ёзма ҳарфдан кейин иккинчи тур кичик ёзма ҳарф келса, бу ҳарфлар ётиқроқ, чизиқча билан қўшиб ёзилади.

XVIII. ЎЗБЕК ЛОТИН АЛИФБОСИДАГИ ҲАРФЛАРНИНГ БОШ ВА КИЧИК, БОСМА ВА ЁЗМА ШАКЛЛАРИ ҚИЁСИ:

A	A	B	B	D	D	E	E	F	F	G	G
a	a	b	b	d	d	e	e	f	f	g	g
H	H	I	I	J	J	K	K	L	L	M	M
h	h	i	i	j	j	k	k	l	l	m	m
N	N	O	O	P	P	Q	Q	R	R	S	S
n	n	o	o	p	p	q	q	r	r	s	s
T	T	U	U	V	V	X	X	Y	Y	Z	Z
t	t	u	u	v	v	x	x	y	y	z	z
O'	O'	G'	G'	Sh	Sh	Ch	Ch	Ng	Ng		
o'	o'	g'	g'	sh	sh	ch	ch	ng	ng		

Жадвалдан кўринадикки, бир ҳарфнинг бош ва кичик шакллари орасида, бош ҳарфларнинг босма ва ёзма шакллари орасида фарқ анчагина, лекин кичик ҳарфларнинг босма ва ёзма шакллари ўзаро жуда ўхшаш.

**XIX. ЎЗБЕК КИРИЛЛ ВА ЛОТИН АЛИФБОЛАРИДАГИ
ҲАРФЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ҲАДВАЛИ**

БОСМА ҲАРФЛАР				ЁЗМА ҲАРФЛАР			
Бош ҳарфлар		Кичик ҳарфлар		Бош ҳарфлар		Кичик ҳарфлар	
кир.	лот.	кир.	лот.	кир.	лот.	кир.	лот.
А	A	а	a	А	А	а	a
Б	B	б	b	Б	В	б	в
Д	D	д	d	Д	Д	д	d
Е	E	е	e	Е	Е	е	e
Ф	F	ф	f	Ф	Ф	ф	f
Г	G	г	g	Г	Г	г	g
Х	H	х	h	Х	Н	х	h
И	I	и	i	И	И	и	i
Ж	J	ж	j	Ж	З	ж	j
К	K	к	k	К	К	к	k
Л	L	л	l	Л	Л	л	l
М	M	м	m	М	М	м	m
Н	N	н	n	Н	Н	н	n
О	O	о	o	О	О	о	o
П	P	п	p	П	Р	п	p
Қ	Q	қ	q	Қ	Q	қ	q
Р	R	р	r	Р	Р	р	r
С	S	с	s	С	З	с	s
Т	T	т	t	Т	Т	т	t
У	U	у	u	У	У	у	u

В	V	В	v	<i>В</i>	<i>ѵ</i>	<i>ѵ</i>	<i>ѵ</i>
Х	X	х	x	<i>Х</i>	<i>Х</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
Й	Y	й	y	<i>Й</i>	<i>У</i>	<i>й</i>	<i>у</i>
З	Z	з	z	<i>З</i>	<i>Z</i>	<i>з</i>	<i>z</i>
Ў	O'	ў	o'	<i>У</i>	<i>О</i>	<i>ў</i>	<i>о</i>
F	G'	ф	g'	<i>F</i>	<i>Г</i>	<i>ф</i>	<i>г</i>
Ш	Sh	ш	sh	<i>Ш</i>	<i>Sh</i>	<i>ш</i>	<i>sh</i>
Ч	Ch	ч	ch	<i>Ч</i>	<i>Ch</i>	<i>ч</i>	<i>ch</i>
Нг	Ng	нг	ng	<i>Нг</i>	<i>Ng</i>	<i>нг</i>	<i>ng</i>

ЯНГИ ИМЛО ҚОИДАЛАРИГА ШАРҲЛАР

КИРИШ

Ҳозиргача амал қилиб келинган имло қоидалари 1956- йилнинг 4- апрелидан бошлаб жорий қилинган. Шундан бери ўтган вақт давомида ўзбек тилшунослиги сезиларли тараққий этди, тил ҳодисаларини тушунишимиз чуқурлашди, имло қоидаларидаги ортиқчаликлар, хато-камчиликлар очиқ кўринди, айрим тил ҳодисалари қоидаларда қамраб олинмагани ҳам аниқ бўлди. Булардан қатъий назар, имло қоидаларини янгилаш ўз-ўзидан лозим бўлиб қолди: алифбони алмаштириш имло қоидаларини ҳам қисман янгилашни тақозо этади. Ана шу заруриятлар туфайли амалдаги имло қоидалари қайта ишланиб, такомиллаштирилди ва амалиётга жорий қилинди. Ушбу қўлланмада ҳозир жорий этилган имло қоидалари ҳозиргача амалда бўлган имло қоидаларига қисман-қисман қиёслаб шарҳланди. Демак, ушбу қўлланмадан фойдаланишда ҳар икки имло қоидалари тўпламига эга бўлиш зарур.

Ҳарфлар имлоси

Бу қисм 32 параграфдан иборат бўлиб, «Унлилар имлоси» (1—7- параграфлар) ва «Ундошлар имлоси» (8— 32- параграфлар) деб иккига ажратилди.

Унлилар имлоси

Унлилар имлоси бўлимида товушлар амалдаги қоидаларда берилган асосда жойланди, фақат олдин кенг унлилар, сўнгра тор унлилар, охирида ўрта-кенг унлилар берилди. Шундай жойлашда унли товушларнинг ўзаро яқинлиги ва нутқда бир-бирига ўтиши ҳисобга олинди.

Бу бўлимдаги 2-, 5-, 6- параграфларда соф график қоида (ҳарф-товуш муносабати) берилди, қолган тўрт параграфда эса, график қоида билан бир қаторда, орфографик қоида ҳам берилди.

Ҳарфлар имлоси бўлимидаги график қоидалар алифбони ўрганиш жараёнида айтилишини ҳисобга олиб, бу ерда асосан орфографик қоидалар бўйича мулоҳаза юритилди.

1-§. А а ҳарфи. Амалдаги қоидаларда бу ҳарф 6- параграф сифатида берилган бўлиб, ундаги уч пунктдан учинчиси жорий этилаётган қоидага киритилмади. Ўзбек тилига ўзлашган бундай арабча сўзларнинг кўпчилигида учинчи бўғинда **а** айтиш ва ёзиш қабул қилинган (Аслида ҳам бу бўғинда **а** унлиси қатнашади): *muomala*, *mubolag'a*, *muzokara*, *musobaqa* каби; баъзи сўзларда эса *i*

айтиш ва ёзиш қабул қилинган: mushoira каби. Шу туфайли бундай сўзларнинг тўғри ёзилиши бўйича ягона қоида бериб бўлмайди, уларнинг тўғри ёзилиши имло луғатида кўрсатилади.

Ғарб тилларидан олинган сўзлар учун тузилган 2- пунктдан mart, maу, zal каби бир бўғинли сўзлар чиқарилди, демак, бундай сўзларни аслига кўра a унлиси билан айтиш лозимлиги кўзда тутилди. Бу пунктга шарқ тилларидан сўз киритилиб, a унлиси ўрнига o унлиси айтиш анча кенг ҳодиса экани намойиш қилинди ва бундай сўзларда аслига кўра a айтиш ва ёзиш лозимлиги қоидалаштирилди.

Бу параграфнинг графика масаласи акс этган 1- пунктида ҳам ўзгариш бор: мисоллар бошқача сараланди; ҳодиса унлининг қаттиқ-юмшоқлиги асосида эмас, балки муҳимроқ белгилари (тор-кенглиги, олд қатор ёки орқа қатор унлиси эканлиги) асосида изоҳланди (Бундай ўзгаришлар бошқа параграфларда ҳам амалга оширилди). Афсуски, унлиларнинг лабнинг актив иштирокига кўра белгисини таъкидлашдан воз кечилди.

Имло қоидалари лойиҳасининг муҳокамаси кўрсатдики, унлининг орқа қатор товуш эканини тил орқа ундошининг таъсирида ортқиланиши ҳодисасидан фарқламаслик бор экан: a, i унлилари — ўз табиатига кўра олд қатор унлилар (katta, kichik каби), лекин ёнида келадиган ундошнинг таъсири билан ортқиланиши мумкин (qattiq каби). Амалдаги имло қоидаларида бундай ортқиланиш ҳодисаси «қаттиқ- (рок) айтилади», «қаттиқ унли» деб тушунтирилган. Талаффузга доир бундай таъкидлар жорий этилаётган имло қоидаларига киритилмади.

3- §. I i ҳарфи. Бу параграфнинг 2- пунктида ҳозирги ўзбек адабий тилида u эмас, i айтиш лозим бўлган сўзлар келтирилди, олдинги бўғинда лабланган o унлиси келишига қарамай, кейинги бўғинида лабланмаган i унлисини айтиш ва ёзиш таъкидланди. Бу ҳодиса амалдаги имло қоидаларининг 2- параграфидаги 3- пункт ичида «Аммо» абзаци тарзида берилган, жорий этилаётган қоидаларга мустақил пункт сифатида киритилди. Амалиётда биргина сўз — mo'g'ul сўзи — истисно тарзида шундай ёзилар эди, бу сўзини ҳам умумий қоидага бўйсундириб, mo'g'il тарзида ёзиш маъқул топилди.

4-§. U u ҳарфи. Амалдаги имло қоидаларида бу ҳарф 2- параграф сифатида берилиб, уч пунктда тасвирланган. Жорий этилаётган қоидаларда 1- пункт (график қоида) янги таҳрирда берилди. 3- пункт (u - u муносабати) қоидадан чиқарилди, чунки тилимизда бу қоидага бўйсунмайдиган сўзлар жуда кўп, демак, бу қоидадан фойда йўқ.

2- пункт жорий этилаётган қоидаларда жиддий ўзгартириш билан сақланди: қоида o, a, u унлилари асосида эмас, фақат o унлиси асосида берилди, чунки маълум сўзларнинг олдинги очиқ бўғинида o

унлиси келсагина, у билан бошланадиган кейинги ёпиқ бўғинда и унлиси айтилади ва ёзилади: tovush, qovun каби.

7- параграфда ёнма-ён келадиган унлилар имлоси акс эттирилди. Амалдаги имло қоидаларида ҳам бу ҳодиса 7- параграф сифатида берилган, лекин у ерда «унлилар ёнма-ён келади ва шундай ёзилади» деб таъкидланган холос. Ҳақиқатда ҳодиса анча мураккаб: қатор келган унлилар орасида у қўшиб айтиш бор ва қатор келган унлиларнинг кейингисини у товушига айлантириб айтиш бор (aerodrom - ayrodrom каби). Унлилар орасига у қўшиб айтишнинг ўзи камида беш турли: aviatsiya - aviyatsiya, million - milliion, maishiy - mayishiy, alkaloid - alkoloyid, doim - doyim. Қоиданинг 1- пунктида таъкидланган 5 турда ва 2- пунктида таъкидланган турда талаффуз билан ёзиш фарқ қилади, шу сабабли имло қоидасига зарурият бор. Унлилар ёнма-ён келадиган бошқа ҳолларда (улар 20дан ортиқ) айтиш билан ёзиш фарқ қилмайди, лекин буларни ҳам таъкидлаш лозим топилди.

Хуллас, янги имло қоидаларининг «Унлилар имлоси» бўлими анча соддалашди ва ихчамлашди; лекин бу қисмда синчиклаб ўрганиш лозим нуқталар ҳам мавжуд.

Ундошлар имлоси

Бу бўлимдаги 25 параграфнинг 18тасида график қоида берилди: лотин алифбосига ўтилиши сабабли ҳар бир ҳарфнинг қайси товушни кўрсатиши тушунтирилди. 7 параграфда эса, график қоида билан бирга, орфографик қоида ҳам берилди (8-, 10-, 11-, 13-, 15-, 22-, 31- параграфларда). Бу ерда шу параграфларгина шарҳланади.

8- §. В в ҳарфи. Бу параграфдаги уч пунктнинг 1-сида графика акс этди. 2- пунктда амалдаги қоидаларнинг 12- параграфидagi 1- пункт қоидаси сақланди: сўз охирида р айтиб, в ёзиш таъкидланди. 3- пункт сифатида янги қоида киритилди: qibla каби сўзларда в айtilса ҳам, в ёзилиши таъкидланди.

Амалдаги қоидаларнинг 12- параграфидagi 2- пункт жорий этилаётган қоидаларга киритилмади: Сўз бошида в ўрнига м айтиш адабий тилда йўқ, шева хусусияти; уни қоидаларга киритиш ноўрин деб топилди.

10- §. V v ҳарфи. Бу ҳарф (товуш) амалдаги қоидаларда алоҳида изоҳланмаган. Жорий этилаётган қоидаларда 2- пункт сифатида ўзлашган сўзлардаги ҳодиса таъкидланди: в баъзан ф айtilса ҳам, аслига кўра в ёзиш қоидаси берилди: avtomobil - aftomobil каби.

Амалдаги қоидаларда (13- параграфда) в товушининг баъзан в айtilлиши, лекин в ёзилиши ҳақида қоида бор (chivin - chibin каби), лекин адабий тилда йўқ экани ҳисобга олиниб, бу ҳодисага қоида берилмади.

11- §. F f ҳарфи. Бу ерда амалдаги қоидаларнинг 14- параграфида берилган қоида сақланиб, 2- пункт сифатида берилди, лекин мисоллар сараланди: сўзлашув нутқида p айтилиши аниқ мисолларгина берилди (fasl - pasl, fursat - pursat каби).

13- §. D d ҳарфи. Бу ерда амалдаги қоидаларнинг 15- параграфи 2- пункт сифатида сақланди, лекин мисоллар сараланди ва бойитилди (badxo‘r, badqovoq каби мисоллар қўшилди).

15- §. Z z ҳарфи. Амалдаги қоидаларда бу ҳарф (товуш) берилмаган. Жорий этилаётган қоидаларда эса 1- пункт сифатида график қоида, 2- пункт сифатида орфографик қоида берилди: z жарангсизлашиб, s айтилса ҳам, аслига мувофиқ z ёзилиши таъкидланди: iztirob - istirob каби. Демак, бу ҳодисани янги қоида сифатида ўрганамиз.

22- §. N n ҳарфи. Амалдаги қоидаларнинг 20- параграфи жорий этилаётган қоидаларнинг ушбу параграфида 2- пункт сифатида берилиб, товуш ўзгариши (shanba - shamba, yonma-yon - yonma-yon) таъкидланди-ю, лекин унинг сабаби изоҳланмади.

Амалдаги қоидаларнинг 20- параграфида берилган vatanparvar сўзи қоидадан чиқарилди, чунки бу ерда бемалол n айтиш мумкин.

Шунингдек амалдаги қоидаларнинг 21- параграфи ҳам жорий этилаётган қоидаларга киритилмади, шу йўл билан бундай сўзларни товуш ўзгаришсиз талаффуз қилиш маъқул эканига ишора қилинди: ko‘lanka (ko‘langka эмас). Умуман, тилимиздаги бу тур товуш ўзгариши анча мураккаб бўлиб, ng каби талаффуз қилишдан ташқари, ng‘ каби талаффуз қилиш ҳам мавжуд.

31- §. Бу параграфнинг 1- пунктида ундошларнинг сўз охирида ёнма-ён келадиган кўринишларидан бир тури таъкидланди: baland, past каби. Ушбу товуш ўзгариши жонли сўзлашувга хос бўлиб, адабий нутқда ёнма-ён келган ундошларни сақлаб талаффуз қилиш лозим. Амалдаги имло қоидаларида бу ҳодиса 24- параграф сифатида тасвирланган. Жорий этилаётган қоидалардан фарқ шуки, товуш ташлаб айтиш адабий ёки ноадабий талаффуз экани очиқ айтилмаган.

31- параграфнинг 2- пунктида сўз охиридаги икки бир хил ҳарфни сақлаб ёзиш қоидалаштирилди: metall, kilogramm каби. Бу ҳодиса амалдаги имло қоидаларининг 25- параграфида баён қилинган. Жорий этилаётган қоидаларда бу ҳодисанинг баёнига аниқлик киритилди: сўз охиридаги иккинчи ҳарф ёзилмаслиги таъкидланди, «қўшимча» сўзи ўрнига «қисм» сўзи ишлатилди (чунки юкломани «қўшимча» дейиш хато).

Амалдаги имло қоидаларининг 26- , 28- параграфларида берилган ҳодисалар имло қоидаларига киритилмади. 26- параграфнинг 1- пунктида сўз охирида келадиган икки, уч ундош ёнма-ён ёзилиши таъкидланган холос (sinf каби). Бундай сўзларда товуш ўзгариши

бўлиши айтилмаган. Модомики айтилиши билан ёзилиши фарқ қилмас экан, имло қоидасига эҳтиёж йўқ деб топилди. Тўғри, жонли сўзлашувда қатор келган ундош орасига (баъзан кетига) товуш қўшиб айтиш бор, лекин буни имло қоидасига киритиб, ташвиқ этиш ўринли бўлмайди. 28- параграфга нисбатан ҳам шундай ёндашилди (stol каби).

26- параграфнинг 2- пунктида сўз ичида икки бир хил ундошнинг келиши таъкидланган; айтилиши билан ёзилиши фарқ қилмайдиган бу ҳодисани имло қоидасида бериш ўз-ўзидан ортиқча.

Ушбу параграфнинг 1- пунктидан «Аммо» қисми жой олган бўлиб, унда умумий қоидадан истисно ҳолат тасвирланган: охири sk товушлари билан тугаган ўзлашма сўзларга а товуши қўшиб айтиш ва ёзиш таъкидланган: *proпуск эмас, propuska, kiosk эмас, kioska* каби. Айрим сўзларда шундай айтиш ва ёзиш адабий тил меёрига мос деб қаралади. Лекин шу тур бошқа сўзларда sk товушидан кейин а қўшмай айтиш ҳам мавжуд: *disk, obelisk* каби. Булар қаторида яна *tank (tanka эмас), logorifm (logorifma эмас)* каби сўзларни ҳам ҳисобга олсак, бу ерда ягона қоида бериш мумкин эмаслиги кўринади. Ана шу ҳолат ҳисобга олиниб, бу тур сўзларнинг тўғри ёзилишини имло луғатида акс эттириш маъқул топилди.

Жорий этилаётган имло қоидаларининг 32- параграфидида тутуқ белгисининг (') ишлатилиши тасвирланди. Бу параграфдаги 1- пункт амалдаги қоидаларнинг 29- параграфидидаги 3- пунктга тўғри келади: давво - da'vo каби. Амалдаги қоидаларда сўз охирида тутуқ белгиси қўйилмаслиги таъкидланган: тобе, нав каби. Жорий этилаётган қоидаларда ҳам белги қўймаслик тўғри деб топилди.

Ушбу параграфнинг 2- пункт амалдаги қоидаларнинг 29- параграфидидаги 2- пунктга тўғри келади: санъат - san'at каби. Бу пункт мисол турлари билан бойиталди холос: *in'om, qat'iy* каби.

Асос ва қўшимчалар имлоси

Бу қисм 5 параграфдан иборат. Амалдаги имло қоидаларининг муқобил қисмида 25 параграф ажратилган. Параграфлар миқдорининг кескин камайиши уч сабабга кўра юз берди: 1) айрим ҳодисалар янги имло қоидаларига киритилмади, 2) айрим ҳодисалар имло қоидаларининг бошқа қисмига ўтказилди, 3) айрим ҳодисалар ўзаро бир параграфга бирлаштирилди.

1. Қуйидаги ҳодисалар жорий этилаётган имло қоидаларига киритилмади:

1) Сон - сана каби товуш ўзгариши (31- параграф) киритилмади, чунки: а) бундай товуш ўзгариши шу тур сўзларнинг бир қисмидагина юз беради (жузъий ҳодиса), б) сўз ясалишигагина тааллуқли, демак, имло луғатида ўз аксини топади.

Ўзбек тилининг этимологик луғатини тузиш муносабати билан ушбу қоиданинг асли хато экани маълум бўлди. Биринчидан, «бир йилга тенг умр» маъносини англатган йаш отидан йаша- феъли, «миқдор» маъносини англатган сан отидан сана- феъли қадимги туркий тилда ясалган; иккинчидан, ўзбек тили манбаида бу феъллар таркибидаги унлилар *â* товушига томон эмас, балки *ä* товушига томон ўзгарган; учинчидан, бу ердаги товуш ўзгаришини қўшимча қўшилиши билан юз беради деб тушунтириш нотўғри.

2) Иси - иссиқ каби товуш ўзгариши (40- параграф) киритилмади, чунки бундай товуш ўзгариши санокли сўзларда, шунда ҳам сўз ясалишига боғлиқ ҳолда юз беради.

3) Ёз - ёзувчи каби мисолларни келтириш (41- параграф) 1956-йилдан олдинги ёз - ёзучи каби ёзишни бекор қилиш учун керак эди, ҳозир эса бундай таъкидга эҳтиёж йўқ. Бундай сўзларнинг тўғри ёзилиши имло луғатида кўрсатилади.

4) Амалдаги қоидаларнинг 43- параграфидида икки турли ҳодиса тасвирланган: а) -гир (-қир, -қир) каби сифат ясовчилар, б) -гиз (-қиз, -қиз) каби нисбат ясовчилар. Қоидада жарангсиз ундош билан тугаган сўзга жарансиз ундош билан бошланадиган қўшимча, жарангли ундош билан тугаган сўзга эса жарангли ундош билан бошланадиган қўшимча қўшилиши таъкидланган. Лекин бу қоида қисмангина иш беради. Чунки жарангсиздан кейин қачон қ товуши билан бошланадиган қўшимча, қачон қ товуши билан бошланадиган қўшимча қўшилиши қоидадан ташқарида қолади. Жарангли ундошдан кейин қачон ғ ундоши билан бошланадиган, қачон ғ ундоши билан бошланадиган қўшимча қўшилиши ҳам очиқ қолади. Кейинги ҳодисаларни ҳозирги ўзбек адабий тили асосида қоидалаштириб бўлмайди. Шу сабабли амалдаги қоидаларнинг бу параграфи ҳам жорий этилаётган қоидалар тўпламига киритилмади.

5) Амалдаги қоидаларнинг 44- параграфидида келтирилган -гани, -гин қўшимчаларини бирор талаб билан -гали, -гил шаклида ёзиш ҳозирги ўзбек адабий тили учун хос эмас. Қоидалар ҳозирги ўзбек адабий тили учун берилади. Бу қўшимчалар тилимиз тараққиётининг олдинги даври акс этган асарларда -гали шаклида айтилиши ва ёзилиши табиий. Шеърятда ҳозир ҳам баъзан -гали шаклида ишлатиш учрайди, буни шоирнинг услубига хос ҳодиса деб қараш керак. Хуллас, ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтайи назаридан ушбу қоидага эҳтиёж йўқ.

6) ўқибман каби сўзлардаги товуш ўзгариши (45- параграф) асли в ҳарфига бағишланган 8- параграфда ўз аксини топган (kelib - kelir каби), шу туфайли имло қоидаларига мустақил параграф сифатида киритилмади.

7) Бир қўшимчани ҳар хил маъно ифодалашга хизмат қилдириб, -ар, -ур каби икки шаклда айтиш ва ёзиш (*kelar - kelur*) асли имло қондири эмас (46- параграф). Бундан қатъий назар, бу қўшимчанинг -ур шакли ҳозирги ўзбек адабий тилида деярли ишлатилмайди. Айтилган мулоҳазаларга асосланиб бу ҳодиса ҳам имло қоидаларига киритилмади.

8) Амалдаги қоидаларнинг 46- параграфиди -ли, -лик қўшимчалари кенг тавсифланган. Сўз ясалишига тааллуқли бўлгани туфайли бундай ясама сўзлар асосан имло лугатида ўз аксини топади, шу сабабли имло қоидаларига киритилмади. Лекин, афсуски, тошкентлик, марғилонлик, ўзбекистонлик каби сўзларнинг тўғри ёзилиши имло лугатида ўз аксини топмай қолади.

9) Имло қоидаларига амалдаги қоидаларнинг 50- параграфиди берилган ҳодисалар ҳам киритилмади. Бу параграф асли *unutmoq* каби сўзларнинг ёзилишини таъкидлаш учун тузилган (Икки пунктда саналган қўшимчаларда ҳеч ким *i* ўрнига u айтмайди ҳам, ёзмайди ҳам). *Unutmoq* каби иккинчи бўғинида u ёзиладиган сўзларни имло лугатида беришнинг ўзи етарли.

10) Тожик тилидан ўзлашган бе- каби олд қўшимчаларни қўшиб ёзиш ҳақидаги 52- параграфнинг ортиқча экани ўз-ўзидан аниқ.

11) Амалдаги қоидаларнинг 53- параграфиди саналган «элементлар»нинг қўшиб ёзилиши ҳақидаги қоида ҳам ортиқча: булар қўшимчага тенг деб қаралади, демак, ўз-ўзидан қўшиб ёзилади. Лекин саналган «элементлар орасида сўзга тенглари ҳам бор бўлиб (нома, хона, хуш, ҳам, кам, боп), булар жорий этилаётган имло қоидаларидаги «Қўшиб ёзиш» қисмига (36- параграфга) кўчирилди.

12) Амалдаги қоидаларнинг 49- параграфи (фамилия ва ота исм билдирувчи қўшимчалар имлоси) жорий этилаётган қоидаларга киритилмади. Русча «исм + ота исм + фамилия» тизими ўрнини келгусида «исм + ота исм» тизими олиши назарда тутилди. Масалан, Шавкат Файбуллаевич Раҳматуллаев ўрнини Шавкат Файбулла ўғли ёки Шавкат Файбулла олиши мумкин. Бундай жараён, албатта, узоқ йиллар давом этади. Шуни ҳисобга олиб, фамилия ва ота исмини тўғри ёзиш қондири имло қоидаларида вақтинча сақланиши керак эди, чунки фамилияларни ёзишда турли-туман камчиликлар жуда кўп учрайди. Ана шундай камчиликларнинг олдини қисман бўлса-да олиш мақсади билан қуйида шу қонданинг охириги келишилган матнини келтирдик:

«Фамилия ва ота исм билдирувчи қўшимчалар унли билан тугаган киши отларига -yev (-yeva), -yevich (-yevna), ундош билан тугаган киши отларига -ov (-ova), -ovich (-ovna) шаклида қўшилади..» (1994- йилнинг 3- сентябрида тайёрланган лойиҳадан).

Хуллас, жорий этилаётган имло қоидалари тўпламига амалдаги 11 параграф тўлалигича, 1- параграф қисман киритилмади.

2. 47-, 54-, 55- параграфлар имло қоидалари тўпламининг «Чизиқча билан ёзиш» қисмига ўтказилди (Бу ҳодисаларни ўша қисм баёнида шарҳлаймиз).

3. Энди шу қисмнинг ўзида сақланган ҳодисаларни изоҳлаймиз.

1) Жорий этилаётган қоидалар тўпламининг 33- параграфиди кўшимча қўшилиши билан сўз охиридаги унлининг ўзгариши баён қилинди. Бу параграфнинг 1- пункти амалдаги қоидаларнинг 32- параграф асосида тузилди, ундаги баъзи нуқсонлар бартараф қилинди, мисоллар ҳам сараланди, қўшимчалар қаторига qj қўшимчаси киритилди: *sina - sinov, so'ra - so'rov, sayga - sayroqi* каби.

Ушбу параграфнинг 2- пункти амалдаги қоидаларнинг 33- параграфи асосида тузилди. Бу ерда, u қўшимчасидан ташқари, qj қўшимчаси ҳам келтирилди: *o'qi - o'quv, sovi - sovuq* каби. Лекин шу заҳотиёқ q қўшимчасининг қўшилишида i унлиси u унлисига доимо айланавермаслиги ҳам таъкидланди: *og'ri - og'riq* каби.

33- параграфдаги «Эслатма»да янги қоида берилган бўлиб, асли бу ерда тасвирланган ҳодиса товуш ўзгариши ҳодисасига тўғри келмайди (товуш алмашмайди, балки қўшилади). Лекин v, q қўшимчаларига тааллуқли бўлгани сабабли шу параграфда таъкидланди.

Ундош билан тугаган феълга v қўшимчаси қўшилганда u унлиси орттирилиши — истисносиз қоида: *ur - uruv, qol - qoluv, bo'g' - bo'g'uv, kel - keluv, ayt - aytuv, yig' - yig'uv* каби. Икки ундош орасида u унлиси келишига u ундоши сабабчи: лабланган тор унли танланади.

Ундош билан тугаган феълга q қўшимчаси қўшилганда ҳам икки ундош орасида унли орттирилади ва бундай вазиятда кўпинча i унлиси келади: *bich - bichiq, o's - o'siq, sot - sotiq, chaq - chaqiq* каби. Шунинг таъсирида u айтиш ва ёзиш лозим ўринларда ҳам i айтиш ва ёзиш рўй беради. Ана шундай хатонинг олдини олиш учун қоида берилди: феъл таркибида u унлиси бўлса, икки ундош орасида ҳам u унлиси айтилади ва ёзилади: *yut - yutuq, ruch - ruchuq* каби. Лекин бу қоида уч бўғинли сўзнинг учинчи бўғинида амал қилмайди: *burushiq* каби.

2) Жорий этилаётган қоидалар тўпламининг 34- параграфи амалдаги қоидалар тўпламининг 35- параграфига мувофиқ тузилди. Бу ерда қоиданинг асоси сақланиб, таҳрир қилинди. Параграфдаги баёндан ушбу товуш ўзгариши асосида ётган қонуният очилмай қолади. Асли сўз охиридаги k, q ундошларининг g, g' ундошига алмашинуви (жаранглилашуви) икки ҳодиса билан боғлиқ ҳолда содир бўлади: а) бу сўз ўзбекча ёки ўзлашма сўз экани асосида, б) сўзнинг бўғин миқдори асосида. Бу товуш ўзгариши одатда кўп бўғинли ўзбекча сўзларда воқе бўлади: *tilak + im = tilagim* каби. Бу фонетик қонуниятга шу тур баъзи ўзлашма сўзлар ҳам бўйсунди:

kubok + i = kubogı каби. Кўп бўғинли ўзлашма сўзларнинг деярли барчасида k - g, q - g' товуш ўзгариши бўлмайди: ishtirokimiz, ocherki, ravnaqi каби. Бир бўғинли сўзларнинг ҳам деярли барчасида бундай товуш ўзгариши бўлмайди, фақат bek, yo'q каби бир неча сўздагина товуш ўзгариши юз беради: begim, yo'g'imizda каби.

3) Жорий этилаётган қоидалар тўпламининг 35- параграфиди қўшимча қўшилиши билан сўз таркибида воқе бўладиган товуш тушиши ёки товуш ортиши ҳодисаси баён қилинди.

Бу параграфнинг 1- пункти амалдаги қоидаларнинг 37- параграфига муқобил бўлиб, унда товуш тушиши ҳодисасининг бир неча кўриниши берилди. Том маънода товуш тушиши qayir - qayril, ulug' - ulg'ay, o'rin - o'rim каби сўзларда воқе бўлади: қўшимча қўшилгандан кейин сўзнинг иккинчи бўғинидаги тор унли кучсизлашиб, айрилмас даражага етади. Асли ikki + ov = ikkov, ikki + ala = ikkala кабиларда товуш тушиши эмас, балки икки ёнма-ён унлининг сингишуви воқе бўлади, лекин кенг жамоатчиликка бу ҳодиса ҳам товуш тушиши деб тақдим этилди.

Ушбу параграфнинг 2- пункти амалдаги қоидаларнинг 39- параграфига муқобил бўлиб, маълум тўлдиришлар киритилди: u, bu, shu олмошлари қаторига o'sha олмоши қўшилди, -da, -dan, -day, -ga, -cha қўшимчалари қаторига -dagi, -gacha қўшимчалари қўшилди, мисол келтириш усули ҳам ўзгартирилди.

Афсуски, қоидани осонлаштиришга интилиш бу ўринда ҳодисани нотўғри талқин этишга олиб келди. Асли «u, bu, shu, o'sha олмошларига -da, -dan, -day, -dagi, -ga, -gacha, -cha қўшимчалари қўшилганда п товуши қўшиб айтилади ва шундай ёзилади» деган хато тушунтириш ўрнига « -da, -dan, -day, -dagi, -ga, -gacha, -cha қўшимчалари u, bu, shu, o'sha олмошларининг un, bun, shun, o'shan шаклига қўшилади» деб изоҳлаш тўғри. Чунки бу олмошлар тарихан l ундошига тугаган: ul, bul каби; кейинчалик i ундоши қўшимча қўшилганда n ундошига алмашган; бу олмошларнинг бош шаклида эса бу ундош талаффуз этилмай қўйган.

Жорий этилаётган қоидалар тўпламидаги 35- параграфнинг 3- пункти анча мураккаб тузилган бўлиб, бу пунктда o, o', u, e унлиси билан тугайдиган сўзларга эгалик қўшимчаси қандай шаклда қўшилиши баён қилинди. Бундай қоида амалдаги имло қоидаларида йўқ, демак, янги қоида сифатида ўрганилиши керак.

Бу пунктнинг «а» бандида эгалик қўшимчалари унли билан тугайдиган сўзларга асосан одатдагидек қўшилиши таъкидланган: bobom каби.

Шу пунктнинг «б» бандида parvo, obro‘, mavqe, mavzu, avzo сўзларига I, II шахс эгалик қўшимчаси қўшилганда у товушини қўшиб айтиш ва ёзиш қоидлаштирилди: parvoyim, mavqeying, obro‘yimiz, mavzuyingiz каби. Шу ўринда III шахс эгалик қўшимчаси бундай сўзларга икки хил шаклда: parvo, avzo, obro‘, mavqe сўзларига -yi шаклида (parvoyi каби), xudo, mavzu сўзларига эса -si шаклида (mavzusi каби) қўшилиши таъкидланди. Йўл-йўлакай dohiy сўзига ҳам III шахсда -si қўшилиши айтиб ўтилди. Бу банддаги қоидани қуйидагича жадвал тузиб кўрсатиш мумкин:

bobo, orzu...	-m - miz -ng - ngiz	-si
parvo, avzo, mavqe, obro‘	-yim - yimiz	-yi
xudo, mavzu	-ying - yingiz	-si
dohiy	-im - imiz -ing - ingiz	

Жорий этилаётган қоидаларнинг 35- параграфидagi 4- пункт амалдаги қоидаларнинг 38- параграфига муқобил бўлиб, қоидага аниқлик киритилди, мисол бериш усули ўзгартирилди. Бу ерда ҳам тушунтиришни осонлаштиришга интилиш оқибатида янглиш фикр ўз аксини топди. Асли қоидани «men, sen олмошларига -ni, -ning, -niki қўшимчалари -i, -ing, -iki шаклида қўшилади» деб тузиш тўғри, чунки бу қўшимчалар бошидаги n товуши men, sen олмошлари охиридаги n товуши ҳисобига кейинчалик пайдо бўлган: men + i = me + ni каби. Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида тушум ва қаратқич келишикларининг қадимги туркий тилдаги -i, -ing шакли men, sen олмошларига қўшилишида сақланиб келганини ҳисобга олиш лозим.

4) Жорий этилаётган қоидаларнинг 36- параграфида бош товуши икки хил айтиладиган, лекин бир хил ёзиладиган қўшимчалар баён қилинди. Бу параграфнинг 1- пункти амалдаги қоидаларнинг 52- параграфига муқобил бўлиб, қоида қайта тузилди ва мисоллар сараланди. Яна бир фарқ шуки, амалдаги қоидада **von, voz** «сўз» деб, **vascha** «элемент» деб талқин қилинган эди, ҳозирги қоидада булар «қўшимча» деб талқин қилинди.

Ушбу параграфнинг 2- пункти янги қоида бўлиб, унда d товуши билан бошланадиган қўшимчаларда бу товуш баъзан t айтилса ҳам, аслига кўра d ёзилиши таъкидланди. Бундай талаффуз асосида жарангсизланиш ҳодисаси ётади: **ketdi** (ёзилиши) - **ketti** (айтилиши) каби. **Kelmabdi** каби сўзларда жарангсизланиш мураккаброқ: олдин

kelmar сўзи охиридаги ундош жарангсизлашади (kelmar каби), кейин шу жарангсизлашган ундошдан сўнг жарангсиз t билан бошланадиган қўшимча қўшилади: kelmar + ti каби. Асли жарангсизланиш ҳодисаси тилимизда анча кенг ёйилган бўлиб (масалан, ish + ga = ishka каби), имло қоидаларида фақат d ундоши билан бошланадиган қўшимчаларгина қамраб олинди.

Хуллас, 36- параграфнинг 2- пунктини янги қоида сифатида ўрганишимиз керак (гарчанд ҳозиргача бу товуш ўзгаришини тўғри тушуниб, тўғри ёзиб келган бўлсак ҳам).

Юқоридаги пункт қоидасига биноан -ар қўшимчасидан кейин қўшиладиган III шахс қўшимчаси ҳам -di шаклида ёзилиши лозимлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринли: o'qiyardi каби.

Афсуски, тилшунос олимларимизнинг фикрлашида тафовут мавжудлиги сабабли -ар қўшимчаси билан боғлиқ масала имло қоидаларида ўз аксини топмай қолди. Мунозара -ар қўшимчасидан олдин -а равишдош ясовчи қўшимчасини ёзиш-ёзмаслик масаласида мавжуд.

Маълумки, ҳозирги замон маъноси ўзбек адабий тилида -yotir, -yotib, -ар қўшимчалари билан ифодаланади. Таркибидан кўриниб турибдики, -yotib қўшимчаси асли yot- асосига -ib равишдош ясовчисини қўшиб ҳосил қилинган. O'tiribman, turibman, yuribman қатори ҳозирги замон шакли yot мустақил феълидан yotibman шаклида ҳозир ҳам тузиб ишлатилади. Тарихан yot мустақил феъли асосида yot ёрдамчи феъли шакланган, кейингиси эса -yotib қўшимчасининг пайдо бўлишида замин вазифасини бажарган: лексема билан шакл ясовчи бирлашиб, янги қўшимча юзага келган. Давр ўтиши билан бу мураккаб қўшимча турли шевадарда турлича товуш ўзгаришларига учраган, жумладан, фарғона шеvasида -ар шаклига ўсиб етган. Ҳаммага маълум бу фикрларни таъкидламасак ҳам бўлар эди. Аммо баъзан ҳодисани ўзаро боғлиқликда олиб қараш, уларнинг тарихи билан ҳам ҳисоблашиш кераклиги ҳақидаги оддий, лекин ўта муҳим илмий талабни унутиб қўядилар, назар-писанд қилмайдилар. Келиб чиқиши бир нуқтага борадиган, грамматик табиати бир хил бўлган -yotib, -ар қўшимчалари тўғрисида, иккинчиси товуш жиҳатидан аслидан ҳар қанча узоқлашган бўлса ҳам, бир хил ҳукм чиқариш адолатли бўлади.

Шу ерда туркий тиллар грамматикасига хос бир аксиомани эслатиш ўринли: бир феъл иккинчисига боғланганда биринчиси албатта ё равишдош, ё сифатдош шаклида бўлиши шарт. Бу — қатъий грамматик қонун. Шу қонун ўз кучини yozib yotibman мисолида қандай сақласа, yozayotibman мисолида ҳам шундай сақлаган. Аллақачон қўшимчага айланиб кетганига қарамай -yotib ҳали ҳам феъл асосига yoz + yotibman шаклида тўғридан-тўғри эмас, балки yoz + a + yotibman шаклида -a равишдош ясовчисидан кейин қўшилади. Бош-

қача қилиб айтсак, қўшимчага айланиб кетганидан қатъий назар, «сўз»лик хислатини бир нуқтада — синтагматик қўшилишда сақлаб қолган.

Назарий жиҳатдан -yotib қўшимчасига қарата айтилган фикрлар -уар қўшимчасига ҳам айнан тааллуқли. Кейинги қўшимчанинг ягона «айб»и шуки, жуда кучли товуш ўзгаришларига учраган. Шунга қарамай, грамматика нуқтайи назаридан -уар қўшимчасини қўшиш учун ундан олдин феъл асосига -а равишдош ясовчисини қўшиш талаби сақланиб қолган.

Келиб чиқиши бир хил икки қўшимчанинг бирини феъл асосига равишдош шаклидан кейин, иккинчисини равишдош шаклисиз қўшиш — истисно келтириб чиқариш деган гап. Агар шундай сунъий истиснони ҳосил қилмасак, бу -уар қўшимчасини, бошқа қўшимчалар қатори, имлода келтиришга ҳам ҳожат қолмайди. Сўзнинг морфологик тузилиши нуқтайи назаридан -уар қўшимчасидан олдин -а равишдош қўшимчаси қўшилиши аниқ, демак, а товушини ҳеч ким амалда йўқ дея олмайди, талаффузда эса бу товуш баъзан кучсизлашиб, аниқ айтилмайди.

5) Жорий этилаётган имло қоидалари тўпламидаги 37- параграфда бош товуши айтилишига кўра икки, уч хил ёзиладиган қўшимчалар баён қилинди. Ушбу параграфдаги 2- пункт амалдаги қоидаларнинг 42- параграфига муқобил. Қоиданинг асоси сақланган ҳолда унинг талқини ўзгартирилди, янги ҳодисалар ҳам ҳисобга олинди, хато ҳам бартараф қилинди: амалдаги қоидада кўп бўғинли сўзларга -tir қўшилиши айтилган, ваҳоланки кўп бўғинли сўз z ундоши билан тугаса -tir эмас, -dir қўшиб келинади: yurgizdir, oqizdir каби. Bo'ysun сўзига ҳам -tir эмас -dir қўшилади. Бу ҳолат қўшма сўз (bo'yinsun) бўлгани сабабли воқе бўлади: sun қисмининг ўзи бир бўғинли ва жарангли ундош билан тугайди, демак -dir қўшилиши тўғри.

Хуллас, бу қўшимчанинг -dir, -tir шаклларини танлашда аввал сўзнинг бир бўғинли ёки кўп бўғинли эканига эътибор берилади. Бир бўғинли сўз жарангсиз ундош билан тугаса, -tir қўшилади; жарангли ундош билан тугаса, -dir қўшилади (ягона истисно — keltir). Кўп бўғинлиларда зидланиш бошқача: z ундоши билан тугаса, -dir қўшилади, бошқа ундош билан тугаса, -tir қўшилади. Бу қоидани жадвал тузиб қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Бир бўғинли сўзда	жаранглидан кейин -dir: kuldир,.. Истисно: keltir.
	жарангсиздан кейин -tir: -tiktir,...
Кўп бўғинли сўзда	z ундошидан кейин -dir: -tomizdir,...
	бошқа ундошдан кейин -tir: -uyaltir,...

Ушбу параграфнинг 1- пунктида янги қоида берилган: таркибида у лаб ундоши ёки ц лабланган унлиси ёки ҳар иккиси қатнашадиган сўзларга -illa қўшимчаси -ulla шаклида қўшилади. Амалиётда, ҳатто лугатларда бу қўшимча бир сўзнинг ўзида икки хил ёзиб келинади. Масалан, ўзбек тилининг чаппа лугатига айнаи бир сўз икки шаклда киритилган: **бобилламоқ - бобулламоқ** каби. Бу қўшимчанинг икки шаклидан қачон қай бирини танлаш лозимлиги энди аниқ қоидалаштирилди.

б) Жорий этилаётган имло қоидалари тўпламидаги 37- параграфнинг 3- пунктида уч шаклда ишлатиладиган қўшимчаларнинг қ товуши билан бошланадиган тури умумлаштириб баён қилинди. Бу пункт амалдаги қоидалар тўпламидаги 34- параграфга муқобил, лекин анчагина ўзгартирилди ва янги ҳодисалар қамраб олинди.

Амалдаги қоидада мисоллар -qa, -ka, -qan, -kan, -kaz, -kun, -cha, -kash, -qacha, -kin, -qina, -kina, -qi қўшимчаларига келтирилган, лекин қўшимчаларнинг ўзи саналмаган. Жорий этилаётган қоидада аввал қўшимчаларнинг ўзи саналиб, кейин уларнинг бош товушига кўра турлари қай вақтда танланиши баён қилинди. Қўшимчалар қаторига -gudek киритилди (негадир -gu қўшимчаси тушиб қолди).

Амалдаги қоидаларда бундай қўшимчалар «айтилишига мувофиқ ёзилади» дейилган холос. Янги қоидаларда ҳодиса маълум асослар билан гуруҳлаб қоидалаштирилди. Ушбу пунктнинг «а» ва «б» бандлари ўта аниқ тузилди: сўз охири к товушига тугаса, қўшимчаларнинг к ундоши билан бошланадиган кўриниши қўшилади, сўз охири қ ундоши билан тугаса, қўшимчанинг қ ундоши билан бошланадиган кўриниши қўшилади: **bukkan, chiqqan** каби.

Ушбу параграфнинг «в» банди «қолган барча ҳолларда» деб берилди, ҳодисаларнинг ўзи изоҳланмади. Кўринадик, к, қ товушига тугайдиган сўзлар бошқа барча товушлар билан тугайдиган сўзларга зид қўйилди: к товушига қ товуши, қ товушига қ товуши; қолган барча товушларга г товуши (сўз қайси товушга тугашидан ва қўшимчанинг бошида к ёки қ айтилишидан қатъий назар).

«Қолган барча ҳоллар» ичида аввало унлига ва жарангли ундошга (г ва г' ундошларидан ташқари) тугайдиган сўзлар ажратиб олиниши керак: бундай сўзларга г ундоши билан бошланадиган қўшимча қўшилади ва бунда товуш ўзгариши юз бермайди: **ko'chaga, qaragin, qo'yga, bergin** каби.

Жарангсиз ундош билан тугайдиган сўзга г товуши билан бошланадиган қўшимча қўшилганда бундай қўшимча бошидаги г ундоши жарангсизлашади ва шундай айтилади, лекин г ёзилади. Демак, бу ерда айтиш билан ёзиш фарқ қилади, имло қоидасига эҳтиёж бор: **boshka, bitkan** айтилади, лекин **boshga, bitgan** ёзилади.

Юқорида таҳлил қилинган ҳодисалар қоидаларда бирма-бир баён қилинмади, лекин амалиётда худди шундай талаффуз қилиб ва ёзиб келганмиз.

Ҳозирги қоидаларда тавсия этилаётган янгилик g, g' ундоши билан тугайдиган сўзларга тааллуқли: $g + g = gg$; $g' + g = g'g$ ёзиш қоидалаштирилди: $barggga, cho'g'ga$ каби. Демак, товуш ўзгариши икки томонда — ҳам сўзнинг охирида, ҳам қўшимчанинг бошида — содир бўлса, талаффузи асосида эмас, балки асли қайси товуш экани асосида ёзилади.

ҚЎШИБ ЁЗИШ

Қўшиб ёзиш амалдаги қоидаларнинг 56- параграфидида 4 пункт қилиб баён қилинган. Ушбу параграфда фақат қўшма сўзларгина қамраб олинган. Жорий этилаётган имло қоидаларида, қўшма сўзлардан ташқари, қисқартмалар ҳам қамраб олинди.

Қисқартма қисмларини, шунингдек унга қўшиладиган қўшимчаларни қўшиб ёзиш таъкидланди: $O'zMUning$ каби. Ёнма-ён келган икки қисқартмани ажратиб ёзиш лозимлиги ҳам кўрсатилди: $O'zR FA$ каби.

48- параграф ҳам янги бўлиб, унда ўзлашма сўзларни ва калькаларни аслига мувофиқ қўшиб ёзиш айtilди: $suvosti$ каби.

Амал қилиб келинаётган имло қоидаларидаги 56- параграфнинг 4- пунктида аро, умум, бутун сўзлари билан тузиладиган сўзларни қўшиб ёзиш айtilган: районлараро, умумшахар, бутуниттифоқ каби. Бу қоидага нотўғри истисно ҳам берилган: Умум Европа, Бутун Россия кабиларни ажратиб ёзиш, ҳатто ҳар икки қисмни бош ҳарф билан бошлаб ёзиш қоидалаштирилган. Ҳеч шубҳасиз, $umtuyevropa$ каби сўзлар сифат туркумига мансуб сўз бўлгани сабабли қўшиб ёзилиши лозим. Бу пунктда тасвирланган ҳодиса асли жорий этилаётган имло қоидаларининг 48- параграфига тўғри келади: булар - калькалар.

40- параграфда ҳам янги қоида берилди: сўз ясовчи қўшимча қўшилса, такрор тақлид сўз қисмлари орасидаги чизиқча ташланиб, бу қисмлар қўшиб ёзилиши айtilди: $(pir-pir) + ak = pirpirak$ каби.

45- параграфда маросим, афсона кабиларнинг қўшма отлари қўшиб ёзилиши алоҳида таъкидланиб, бу ҳам янги қоидалар қаторига киради: $kiryuvdi$ каби.

46- параграфда ҳам янги қоида берилган бўлиб, қаратувчили бирикманинг бир сўзга айланиши билан юзага келган қўшма отларни қўшиб ёзиш кўрсатилди: $so'zboishi, mingboishi$ каби. Амалдаги қоида-

лар 58- параграфининг 12- пунктида бундай тур сўзлар ажратиб ёзилади дейилган, жорий этилаётган қоидаларда бу тур сўзларни қўшиб ёзиш тавсия қилинди, чунки уларда бирикмалик хусусияти сақланмайди.

39- параграф амалдаги имло қоидаларининг 56- параграфидagi 2- пунктга муқобил, лекин фарқли: -mas қўшимчаси билан тугайдиган сўзлар ҳам қамраб олинди: ishyoqmas каби. Янги қоидаларда бундай сўзлар от ёки сифат бўлиши ҳам таъкидланди.

47- параграф амалдаги имло қоидаларининг 56- параграфидagi 3- пунктга муқобил, лекин фарқли: амалдаги қоидада бундай қўшма сўзларнинг иккинчи қисми турдош от бўлиши айтилган, лекин мисоллар орасида бундай қисм сифатга тенг сўз ҳам (obod) берилган; янги қоидаларда шу камчилик бартараф қилинди («турдош от ёки obod сўзи» деб берилди). Иккинчи қисми атоқли от бўлган жой номларининг ажратиб ёзилиши ҳам шу параграфга киритилди (Бу ҳодиса амалдаги қоидаларнинг 58- параграфидa 2- пункт қилиб берилган).

38- параграф асли амалдаги имло қоидаларидagi 53- параграфдан ажратиб олинди (қўшма сўзлар имлоси параграфига ўтказилди). Жорий этилаётган имло қоидаларида қўшма сўз ясада қатнашадиган ва қўшиб ёзиладиган бундай сўзлар деярли тўлиқ саналди. Амалдаги қоидаларда бор, do'st, noma, хона, xush, ham, kam сўзлари келтирилган бўлиб, жорий этилаётган қоидаларда шулар қаторига роуа, baxsh, umum, rang, mijoz, sifat, talab сўзлари киритилди (do'st сўзи негадир тушиб қолди). Хуллас, қўшма сўз ҳосил қилишда қатнашиб, қўшиб ёзиладиган сўзлар миқдори тўлдирилди. Бундай қўшма сўзлар имлоси янги қоида сифатида ўрганилиши керак.

Жорий этилаётган имло қоидаларининг «Қўшиб ёзиш» қисмидаги 41- , 42- , 43- , 44- параграфлар амалдаги имло қоидаларининг 56- параграфидagi 1- пунктга муқобил деса бўлади. Амалдаги қоидаларда «бир тушунчани ифодаловчи ва бир бош урғу билан айтиладиган қўшма отлар» қўшиб ёзилиши таъкидланган. Асли бу таъкид шу пунктгагина эмас, умуман барча қўшма сўзларга тааллуқли (улар хоҳ қўшиб ёзилсин, хоҳ ажратиб ёзилсин). Демак, бу қоида ўта умумий бўлиб, қўшма сўзни қачон қўшиб ва қачон ажратиб ёзишни белгилаб бермайди.

Жорий этилаётган қоидаларда бошқача йўл тутилди: қўшма сўз нимани ва қандай белгисига кўра англиштириши асосга олинди, шунга биноан параграфлаб тасвирланди.

41- параграфда предметни ва унинг белгисини қиёслаш, ўхшатиш йўли билан билдирадиган қўшма от ва қўшма сифатларни қўшиб ёзиш қоидалаштирилди: kag'naugul каби.

42- параграфда предметни ранги, мазаси каби белгиси асосида билдирувчи қўшма отлар таъкидланди: *olaqarg'a, achchiqtosh* каби.

43- параграфда предметнинг нимага мўлжалланганлигини билдирадиган қўшма отлар учун қоида берилди: *qiyumataxta, ko'zoynak* каби.

44- параграфда жойга нисбат билдирувчи қўшма отлар келтирилди: *tog'olcha, qashqargul* каби.

Ниҳоят, жорий этилаётган имло қоидаларидаги 50- параграфда ҳам янги қоида берилди: бир товуш икки ва ундан ортиқ товуш тарзида (чўзиб) айтилса, бундай ҳолат ҳарфни такрор ёзиш билан ифодланади: *yo'o'q, pimaа* каби.

Хуллас, қўшиб ёзиладиган қўшма сўзлар учун берилган қоидалар амалдаги қоидалардан ўз аниқлиги ва тўлиқлиги билан ажралиб туради.

ЧИЗИҚЧА БИЛАН ЁЗИШ

Жорий этилаётган имло қоидаларининг бу қисми амалдаги имло қоидаларининг муқобил параграфидан сезиларли даражада фарқ қилади: бир параграф (57- параграф) ўрнига 6 параграф тарзида берилди.

51- параграфда жуфт сўз ва такрор сўз қисмларини чизиқча билан ёзиш айtilди (Амалдаги қоидаларда жуфт сўз ва такрор сўз ўзаро фарқлаб номланмаган): *el-yurt, don-dun* каби. Бу параграф мисоллари қаторига *o'n-o'n beshta (10-15ta), bordi-keldi, ming-minglab, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan* каби мисол турлари киритилди.

Ушбу параграфда учта эслатма берилди. 1- эслатма янги қоидага тенг: жуфт сўздан қўшимча ёрдамида ясалган сўз таркибида чизиқча сақланади: *baxt-saodatli* каби. «Қўшиб ёзиш» қисмидаги 40- параграфда такрор тақлид сўзга қўшимча қўшиб сўз ясалганда бундай ясама сўз қисмлари чизиқчасиз қўшиб ёзилиши қоидалаштирилди: (*hay=hay*) + *la = hayhayla* каби. Бу икки янги қоидани ўзаро қиёслаб ўрганиш ижобий натижа беради.

51- параграфнинг 2- эслатмаси амалдаги қоидаларнинг 57- параграфидagi «Эслатма»га тўғри келади, лекин фарқли: унда жуфт сўз қисмлари орасида боғловчи келса, *ueg-u osmon* каби шаклда чизиқча билан ёзиш лозимлиги таъкидланган.

51- параграфнинг 3- эслатмасида етакчи ва кўмакчи феъл бир хил шаклда келса, чизиқча балан ёзиш айtilди: *yozdı-oldı* каби. Бу ҳодиса амалдаги имло қоидаларининг 57- параграфидa (1- пунктда) мисол бериш йўли билан кўрсатилган (биласан-оласан, айтасан-кўясан), жорий этилаётган қоидаларда алоҳида эслатма тарзида берилди; чунки етакчи ва кўмакчи феълнинг бундай ишлатилиши на жуфт сўзга,

на такрор сўзга тўғри келмайди, алоҳида грамматик ҳодиса деб қаралади.

Жорий этилаётган имло қоидаларининг 52- параграфида ko'm-ko'k каби сўз шакллари чизикча билан ёзиш таъкидланди. Бу ҳодиса амалдаги қоидаларнинг 55- параграфида ўз аксини топган. Фарқи шуки, хато мисол (жимжит) ташланди, «орттирма сифат» тушунчаси ўрнига «белгини кучайтирувчи сўз шакли» тушунчаси берилди. «Бош қисмини такрорлаш йўли билан» изоҳидан ҳам воз кечилди. Натижада ҳодисанинг моҳияти очилмай қолди, фақат мисол орқали тушунтиришга ўтилди. Маълумки, «қисқа такрор» номи билан юритилувчи бу ҳодиса маълум қолиплар асосида тузилади (Бу ҳақда маълумот грамматиканинг сифат туркуми баҳсида берилади).

53- параграфда талкин қилинган ҳодиса амалдаги қоидаларда маҳсус ажратилмаган, 57- параграфнинг 1- пунктида фақат юзма-юз мисолигина бериб ўтилган. Бу ердаги янгилик шуки, ва- элементи ҳам қамраб олинди (gang-barang каби); истисно ҳолатлар ҳам таъкидланди (go'baro' каби).

54- параграфда рус тилидан айнан ёки калькалаб олинган сўзларни аслига мувофиқ чизикча билан ёзиш айтилди; бу параграфда келтирилган ҳодиса амалдаги қоидалар 57- параграфининг 2-, 3- пунктларида намоёниш қилинган: unter-ofitser, kilovatt-soat каби.

Жорий этилаётган имло қоидаларида юкламалар тўлиқ келтирилди (55- параграф): амалдаги қоидаларнинг 54- параграфидан 9та юклама саналган бўлса, жорий этилаётган қоидаларда 11та юклама келтирилди (юкламаларнинг вариантлари бу ҳисобга кирмайди). Негадир -дир юкламаси эътибордан холи қолди.

Амалдаги қоидаларда уч юкламани (-ми, -ок, -гина) қўшиб ёзиш, олти юкламани (-чи, -да, -а, -ю, -ку, -э) чизикча билан ёзиш қоидалаштирилган. Жорий этилаётган қоидаларда эса тўрт юкламани (-ми, -оқ, -ов, -гина) қўшиб ёзиш, етти юкламани (-чи, -а, -ку, -и, -да, -е, -еу) чизикча билан ёзиш қоидалаштирилди.

Асли юклама сўз (ёрдамчи сўз) бўлиб, сўздан кейин келади, сўзнинг таркибига кирмайди; шунга кўра уни ўзидан олдинги сўздан ажратиб ёзиш тўғри. Юкламани ўзидан олдинги сўзга қўшиб ёзиш қоидадан истисно деб қаралиши лозим. Бундай истисно сўз таркиби ичида, яъни қўшимчадан олдин кела оладиган юкламага берилиши тўғри. Бундай хусусият -ми (шунингдек -дир) юкламасига хос. Юқоридаги мулоҳазани ҳисобга олиб, қоидадан бошқача тузиш мумкин эди: «Юклама сўздан кейин келади ва чизикча билан ёзилади (барча юкламалар саналади). Агар юклама қўшимчадан олдин келса, қўшиб ёзилади: Боргандирман. Борганмисан? (лекин Боргансан-ми?) каби». Қолган уч юклама (-оқ, -ов, -гина) доим сўздан кейин келади (отга қўшилиб, эркалаш маъносини ифодалайдиган -гина қўшимчаси эса

доим қўшимчадан олдин келади). Афсуски, бу таклифга баъзи тилшунослар рози бўлмади.

Тартиб сон имлосига бағишланган 56- параграф ҳам тўлдирилди ва ўзгартирилди. Бу ҳодиса амалдаги имло қоидаларининг 47- параграфида тасвирланган.

Аввало икки сўзни қўшиб ёзишга тенг 7-синф ўрнига 7- синф тарзида ажратиб ёзиш лозимлиги кўрсатилди. Вақт ифодалашда араб рақамларидан кейин чизиқча ёзиш қоидалаштирилди: 60- yillar, 1991-yilning 1- sentabri каби. Бу билан санани ўзбекча ёзишга эришилди. «Рим рақамларидан кейин ҳеч нарса ёзилмайди» деган хато қоида «Тартиб сонни кўрсатувчи рим рақамидан кейин чизиқча ёзилмайди» деб тузатилди. Демак, санани 5 / IX—94 шаклида ёзиш хато бўлмайди (чунки араб рақамидан кейин бу ерда чизиқча эмас, чизиқ ёзилади); асли санани 05.09.94 шаклида ёзиш ҳар жиҳатдан маъқул. Араб рақами билан ифодаланган тартиб сон бирин-кетин келса, сира сон қўшимчиси ўрнига ёзиладиган чизиқчани ҳар бирида ёзиш лозимлиги ҳам алоҳида кўрсатилди: 2-, 3- bo'limlar каби.

Афсуски, қоидаларда яна бир ҳодиса ўз аксини топмай қолди. Санашнинг бошланиши ва тугабини билдирувчи рақамлар орасига чизиқ ёзилишини таъкидлаш лозим эди: IX—XIV asrlar каби. Агар бундай санашда араб рақамлари ишлатилса, чизиқдан ташқари, ҳар бирдан кейин чизиқча ҳам ёзиши зарур: 9- — 11- sinflar каби. Чунки чизиқча сира сон қўшимчиси ўрнига ёзилади, чизиқ эса «-дан.. -гача» маъносини ифодалашга хизмат қилади.

Хуллас, жорий этилаётган имло қоидаларининг «Чизиқча билан ёзиш» қисми диққат билан ўрганишни талаб қилади.

АЖРАТИБ ЁЗИШ

Амалдаги имло қоидаларида ажратиб ёзишга 58- параграф бағишланган. Бу параграф 14- пунктдан иборат бўлиб, жуда хилма-хил ҳодисалар қамраб олинган. Жорий этилаётган қоидаларда бу пунктларнинг кўпи ўз аксини топмади.

14- пунктда келтирилган мисоллар моҳияти жиҳатидан ҳар хил бўлиб, кўп ер, оз ер, кам ер мисоллари сўз бирикмасига тенг, демак, ўз-ўзидан ажратиб ёзилади (иккинчи сўз е, ю билан бошланишидан қатъий назар). *Muziyorar, qo'lyozma* сўзлари калькалар сифатида қўшиб ёзилишини, шунингдек *umtuyevgora* сифати ҳам ўз-ўзидан кичик ҳарф билан бошлаб қўшиб ёзилишини олдинги қисм баёнида айтиб ўтдик; *ishyoqmas* сўзини ҳам қўшиб ёзишга иккинчи қисмининг у ҳарфи билан бошланиши тўсиқ бўла олмайди. Хуллас, бу пунктдаги сўз бирикмасига тенг мисоллар ташланди, сўзга тенг мисоллар эса қўшиб ёзиш қисмидаги параграфларга ўтказилди.

Амалдаги имло қоидалари 58- параграфининг 1- , 5- , 6- , 9- пунктларида асли қўшма сўз эмас, балки сўз бирикмаси акс этган, шу сабабли жорий этилаётган имло қоидаларига бу ҳодисалар киририлмади.

2- пунктда тасвирланган Yuqori Chirchiq каби географик номлар жорий этилаётган имло қоидаларининг «Қўшиб ёзиш» қисмига кўчирилиб, 47- параграфда Mirzacho'l каби қўшиб ёзиладиган жой номларига қиёсан баён қилинди.

Амалдаги имло қоидалари 58- параграфининг 4- пунктида тасвирланган ҳодиса жорий этилаётган имло қоидаларда 61- параграф сифатида берилди: to'q qizil каби. Амалдаги имло қоидаларида булар қўшма сифат деб талқин қилинган, жорий этилаётган имло қоидаларида эса икки сўз деб қаралди. Лекин, шунга қарамай, қоида бериш лозим топилди.

Амалдаги имло қоидалари 58- параграфининг 7- пунктида ҳам бирикма тасвирланган; тожик тилига хос бу ҳодиса «изофали сўзлар» деб номланган. Жорий этилаётган имло қоидаларининг 65- параграфида бу ҳодиса «изофали бирикма» деб номланди, изофанинг і ёки уі шаклида қўшилиш ўрни таъкидланди, демак, имло қоидаси берилди: rohati jon, nuqtayi nazar каби. Изофа қатнашмаси, бундай сўзлар бир сўз сифатида қўшиб ёзилиши ҳам қоидалаштирилди: gulbeor каби. Хуллас, тожик тилидан ўзлашган бирикмаларни фақат санаб кўрсатиш билан чегараланмай, бундай бирикмаларга доир имло қоидаси ҳам берилди.

Амалдаги имло қоидалари 58- параграфининг 8- пунктида таркибли сонларнинг ажратиб ёзилиши кўрсатилган. Жорий этилаётган имло қоидаларининг 62- параграфида бу ҳодиса «мураккаб сон» номи билан баён қилинди, мисоллар қаторида тартиб сон ҳам келтирилди: bir ming yetti yuz saxon beshinchi.

Амалдаги имло қоидалари 58- параграфининг 10- пунктида «равишдош билан бирор феълнинг бирикиши» деб тушунтирилган ҳодиса жорий этилаётган имло қоидаларининг 58- параграфида мустақил феълнинг кўмакчи феъл билан ишлатилиши деб тушунтирилди; амалдаги қоидаларда «қўшма феъл» деб талқин қилинган бўлса, жорий этилаётган қоидалардан бу хато тушунча чиқарилди (Асли кўмакчи феъл аналитик грамматик шакл ҳосил этишга хизмат қилади).

10- пунктнинг «Аммо» қисми ҳам тўлдирилди: bora oiadi - boroladi каби товуш ўзгаришидан ташқари, 58- параграфда bora ber - boraver каби товуш ўзгариши ҳам ҳисобга олинди.

11- пунктда «кўмакчи феъл» деб номланган ҳодисалар «тўлиқсиз феъл» номи билан 58- параграф таркибида берилди (кўмакчи феъл билан тўлиқсиз феъл бир параграфга бирлаштирилди), бу ерда воқе бўладиган товуш ўзгариши ва унинг имлоси ҳам биргаликда қайд этилди.

Жорий этилаётган имло қоидаларида том маънода қўшма феъл деб қаралиши лозим ҳодисалар ажратилиб, 57- параграф сифатида берилди: *tasdiq qil, sotib ol* каби. Бу параграф янги қоида сифатида ўрганилиши керак.

Жорий этилаётган имло қоидаларининг 59- параграфи бир қарашда ортиқчадек кўринади: кўмакчиларни ҳамма вақт ажратиб ёзамиз. Лекин *bilan, uchun* кўмакчиларининг қисқа шакли (-*ia, -chun*) мавжудлиги шулар учун қоида беришни тақозо этади. Бу ҳодиса амалдаги имло қоидаларининг 54- параграфида юкламаларга тиркаб қўйилган эди, жорий этилаётган имло қоидаларида 59- параграф сифатида берилди.

Жорий этилаётган имло қоидаларидаги 63- параграфда *yildan yilga* каби бирикмалар имлоси таъкидланди. Амалдаги имло қоидаларининг 57- параграфида бундай ҳодисани чизиқча билан ёзиш кўрсатилган. Жорий этилаётган имло қоидаларида ҳар икки қисми мустақил равишда келишик билан шаклланган бундай бирикмани ажратиб ёзиш тавсия этилди.

64- параграфда ҳам шунга ўхшаш ҳодиса алоҳида таъкидланди: белгининг ортиқлиги шу сўзнинг ўзини чиқиш келишигида боғлаш билан ифодаланиши тилимизда бор махсус синтактик қурилма бўлиб, унинг қисмларини ажратиб ёзиш тавсия этилди: *ko'pdan ko'p, yangidan yangi* каби. Бу ҳодисанинг мисоли амалдаги имло қоидаларининг 57- параграфида чизиқча билан ёзиб (~~кўпдан-кўп~~) кўрсатилган.

Ниҳоят, жорий этилаётган имло қоидаларидаги 60- параграфда амалдаги қоидаларнинг 57- параграфидаги 13- пунктда берилган ҳодиса ўз аксини топди. Амалдаги қоидаларнинг бу пунктида саналган сўзлардан *ba'zi, g'ayri* сўзлари ташланди: *g'ayri* сўзи ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди, демак, ўзидан кейинги сўзга қўшиб ёзилиши лозим: *g'ayritabiiy* каби. *Ba'zi* сўзини фақат *bir* сўзи билан қўшиб ёзиш ҳаффи бор, демак, *bir* сўзининг ажратиб ёзилишини айтсак, *ba'zi* сўзини таъкидлашга эҳтиёж қолмайди.

13- пунктда тасвирланган олмошлар (*u, bu, shu*) қаторига *o'sha* олмоши қўшилди: *o'sha yoqqa* каби. *Qay* сўзи қўшиб ёзилувчи сўзлар қаторига ўтказилди; *alla-* ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди, демак, ўз-ўзидан қўшиб ёзилиши шарт (Бу элемент қоидага киритилмади).

60- параграфдаги янгилик шуки, *qay* сўзи *u* товуши билан бошланадиган сўзга бирикканда орада товуш тушиши воқе бўлиши ва натижада бу икки сўз қўшиб ёзилиши қоидалаштирилди: *qay yerda - qayerda* каби.

Шунингдек, кўшиб ёзиладиган сўзлар (қоидадан истиснолар) деб, *birato'la, birvarakayiga* сўзларидан ташқари, *birpas, biroz, birmuncha, buyon* сўзлари ҳам келтирилди.

Юқоридagi тахлилдан маълум бўладики, ажратиб ёзиладиган ҳодисалар жорий этилаётган имло қоидаларида анчагина сараланди, аниқлик киритилди, тузатиш ва тўлдириш билан баён қилинди.

БОШ ҲАРФЛАР ИМЛОСИ

Бу қисм имло қоидалари тўпламидаги энг катта қисмлардан бири бўлиб, амалдаги қоидаларда 10 параграфдан, жорий этилаётган қоидаларда эса 9 параграфдан иборат. Ушбу қисмда асосан икки турли ҳодисага қоида берилади: 1) атоқли отларга, 2) синтактик ҳодисаларга. Амалдаги қоидаларнинг 63- параграфиди синтактик ҳодиса тасвирланган, қолган 9 параграфиди атоқли от ва унга тенглаштириладиган ҳодисалар баён қилинган. Жорий этилаётган қоидалардаги ушбу қисмнинг 7 параграфиди атоқли от ва унга тенглаштириладиган ҳодисалар, 1 параграфиди синтактик ҳодисалар баён қилинди, 1 параграфиди эса қисқартмалар қоидалаштирилди.

Амалдаги қоидаларнинг 64- параграфи «Атоқли отлар» деб жуда кенг бошланган. Асли атоқли от тушунчасига кейинги 8 параграфда баён қилинган ҳодисалар ҳам қиради. 64- параграфда киши атоқли отига, тахаллусга мисол берилган; шулар қаториди мамлакат номига, жой, сув номига ҳам мисол келтирилган.

Жорий этилаётган қоидаларда кишининг исми, тахаллуси 66- параграфда тасвирланди; бу параграфда яна кишининг ота исми, фамилияси, рамзий атоқли оти, лақаби ҳам бош ҳарф билан бошлаб ёзилиши таъкидланди (демак, ҳодиса анча кенг қамраб олинди).

Амалдаги қоидаларнинг 64- параграфиди киши атоқли оти билан боғлиқ, айни вақтда жуда мураккаб тузилган «Эслатма» ҳам берилган. Бу эслатмада акс этган ҳодисалар жорий этилаётган қоидаларга киритилмади, чунки Ньютон қонуни кабилар сўз бирикмасига тенг, демак, умумий қоидага биноан бош ҳарф билан бошлаб ёзилаверади; ватт, наполеон кабилар атоқли отдан турдош от сифатида ўсиб чиққан, демак, ўз-ўзидан кичик ҳарф билан ёзилади; дарвинизм кабиларда эса -изм кўшимчаси билан атоқли отдан турдош от ясалган, демак, ўз-ўзидан кичик ҳарф билан ёзилади; Фарҳодлар кабиларни бу эслатмада кичик ҳарф билан ёзиш кераклиги айтилган, ваҳоланки -лар кўшимчаси бу ерда атоқли отни турдош отга айлантирмайди, демак, бундай ишлатилган атоқли отни бош ҳарф билан бошлаб ёзаверамиз: *Salimalar kelishdi* каби.

Жорий этилаётган имло қоидаларининг 67- параграфиди жой номлари берилди (Булар амалдаги қоидаларнинг 64- параграфига киритилган эди). Ушбу параграфдаги янгилик шуки, бирикмали атоқли

от таркибида келадиган сифатловчи ҳам бош ҳарф билан бошлаб ёзилиши махсус таъкидланди: Shimoliy Kavkaz каби.

68- параграф амалдаги қоидаларнинг 65- параграфига муқобил бўлиб, юлдуз ва сайёралардан ташқари, бошқа осмон jismlарининг атоқли оти ҳам қамраб олинди: Tinchlik dengizi (Ойдаги релъеф номи) каби; yer, quyosh, оу турдош отлари сайёра номи бўлиб келганида атоқли от ҳолатида бўлиши ва бош ҳарф билан бошлаб ёзилиши ҳам таъкидланди.

Амалдаги қоидаларнинг 70- параграфига хилма-хил ҳодисалар бирлаштирилган. Жорий этилаётган қоидаларда бу параграфдаги ҳодисалар икки параграфда — 69-, 71- параграфларда — берилди. 69- параграфда маданий-маиший, саноат ва савдо корхоналарининг, адабиёт ва санъат асарларининг, саноат ва озиқ-овқат маҳсулотларининг, транспорт воситалари, спорт иншоотларининг атоқли отлари келтирилди.

Жорий этилаётган имло қоидаларининг 70- параграфи амалдаги имло қоидаларининг 69- , 71- параграфларига муқобил бўлиб, янги таҳрирда берилди ва мисоллар янгиланди.

Амалдаги имло қоидаларининг 66- , 67- , 68- параграфларида тасвирланган ҳодисалар жорий этилаётган имло қоидаларида бирлаштирилиб. 71- параграф сифатида берилди, изоҳ ва мисоллар ҳозирги давр воқелигига мосланди. Бу параграфда халқаро ташкилотлар, давлатлар, давлат олий ташкилотлари ва мансаблари номи таркибидаги ҳар бир сўз бош ҳарф билан бошлаб ёзилиши айтилди: O'zbekiston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti каби.

Бошқа тур таркибли атоқли отларнинг фақат биринчи сўзи бош ҳарф билан бошлаб ёзилиши махсус таъкидланди: Fan va texnologiya markazi, O'zbekiston Milliy tiklanish partiyasi, Fanlar akademiyasi каби.

72- параграф амалдаги қоидалар 67- параграфининг бир қисми асосида тузилди, изоҳ ва мисоллар давр талабига мослаштирилди: «O'zbekiston Qahramoni» каби. Амалдаги қоидалардан фарқли ҳолатда, жорий этилаётган қоидаларда орден ва нишонларнинг номи ҳам қамраб олинди. Бош ҳарф билан давлатнинг олий даражали мукофоти номи таркибидаги ҳар бир сўз ёзилиши айтилди, бошқа мукофот ва нишонлар номида эса фақат биринчи сўз бош ҳарф билан бошлаб ёзилиши таъкидланди: «Sog'lom avlod uchun» каби. Амалдаги қоидалардан яна бир фарқ шуки, фахрий унвонлар ҳам қамраб олинди: «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi» каби.

Ниҳоят, шартли қисқартмалар ҳам бош ҳарф билан ёзилиши алоҳида, 74- параграф сифатида берилди: ВМТ каби. Қисқартма таркибида бўғинга тенг қисм бўлса, унинг биринчи ҳарфигина бош ҳарф билан ёзилиши ҳам таъкидланди: ToshMI каби.

Жорий этилаётган имло қоидаларининг 73- параграфиди синтактик ҳодисалар баён қилинди. Бу параграфга амалдаги қоидаларнинг 67- параграфи тўғри келади. Бу параграфдаги бир ҳодиса — шеърнинг ҳар бир мисраси бош ҳарф билан бошланиши — жорий этилаётган қоидаларга киритилмади, чунки амалиётда бу қоидага қатъий риоя қилинмайди: сочма шеър сатрлари бош ҳарф билан бошланмайди.

73- параграфда гап (жумла) бош ҳарф билан бошланиши айтилди ва мисол келтирилди. Ушбу параграфда эслатмалар ҳам берилиб, мураккаб тузилишли гапнинг қисмларида бош ҳарф ишлатилмаслиги аниқ таъкидланди.

Биринчи эслатмада ҳаммага маълум синтактик ҳодиса — кўчирма гапдан кейин келган автор гапи (агар у атоқли от бўлмаса) кичик ҳарф билан бошлаб ёзилиши айтилди ва мисол келтирилди.

Иккинчи эслатмада мураккаб тузилишли гапнинг қисмлари хатбошига чиқарилиб, чизиқ билан ёзилса, кичик ҳарф билан бошлаб ёзилиши айтилди ва мисоллар келтирилди.

Учинчи эслатмада ҳам мураккаб тузилишли гапнинг қисмлари ҳақида фикр юритилади. Бу ерда гап қисмларини (улар хатбошига чиқарилиши ва чиқарилмаслигидан қатъий назар) қавсли араб рақами билан ёки қавсли кичик ҳарф билан номерлаб санаш кўрсатилди ва бундай номерлашдан кейин келадиган гап қисмларини кичик ҳарф билан бошлаб ёзиш таъкидланди, қавсли рақам билан санашга мисол келтирилди.

Ушбу параграфдаги 2- , 3- эслатмада янги қоида берилди, шу сабабли уларни диққат билан ўрганиш лозим.

Юқоридаги баёндан аёнки, жорий этилаётган имло қоидаларида бош ҳарфнинг ишлатилишига анча аниқликлар, тўлдиришлар киритилган бўлиб, уларни қўнт билан ўрганиш даркор.

КЎЧИРИШ ҚОИДАЛАРИ

Жорий этилаётган имло қоидаларининг охириги қисми «Бўгин кўчирилиши» деб номланган эди. Қисм номини ўзгартиришга сабаб унда бўгиндан ташқари ҳодисаларнинг ҳам қамраб олиниши бўлди.

Бўгинга доир қоидалар 75- — 78- параграфларда баён қилинди. 75- параграф амалдаги қоидаларнинг 59- параграфига муқобил бўлиб, қоида таҳрир қилинди ва мисоллар сараланди. Бўгинлар орасида келадиган тутуқ белгиси (va'da каби олдинги ҳарфга тааллуқли бўлса ҳам, mash'al каби кейинги ҳарфга тааллуқли бўлса ҳам) бўгин билан биргаликда олдинги сатрда қолдирилиши таъкидланди. Ушбу қоида амалдаги имло қоидаларининг ь, ъ белгилари акс этган 61- параграфи ўрнига тузилди.

Амалдаги қоидаларда 59- параграфнинг «Аммо» қисми сифатида берилган ҳодиса жорий этилаётган имло қоидаларида 76- параграф сифатида берилди ва бу ҳодиса икки пунктда тасвирланди: бир ҳарфдан (шунингдек бир ҳарф ва белгидан) иборат бўгин олдинги сатрда қолдирилмайди ҳам, кейинги сатрга кўчирилмайди ҳам (a-dabiy, e'-lon, mudofa-a каби кўчирилмайди).

77- параграфда янги қоида берилди: ўзлашма сўз бўгинлари чега-расида келган икки, уч ундош сатрдан сатрга қандай кўчирилиши таъкидланди (Бу қоида ўзлашма сўзлар учун берилганини унутмаслик керак): dia-gramma, in-flatsiya каби.

78- параграфдаги қоида амалдаги қоидаларнинг 60- параграфига муқобил: sh, ch, ng ҳарфлар тизмаси биргаликда кўчирилиши таъкидланди: mai-shat, si-ngil каби.

80- параграфда рақам ва унга тегишли ҳарфий белги ажратиб кўчирилмаслиги таъкидланди: 5- «А» sinfi каби.

81- параграфда атоқли от ва рақамдан иборат ном ажратиб кўчирилмаслиги таъкидланди: «Boing - 767» каби.

82- параграфда инициаллар фамилиядан ажратиб олдинги сатрда қолдирилмаслиги ва кейинги сатрга кўчирилмаслиги таъкидланди; шу параграфда v.b. каби шартли қисқартмалар ҳам ажратиб кўчирилмаслиги айтиб ўтилди.

ХОТИМА

1. Жорий этилаётган ўзбек лотин алифбосини ҳозиргача амалда бўлган ўзбек кирилл алифбоси билан қиёсан тасвирладик. Ушбу қиёсий тасвирдан кўзланган мақсадлардан бири икки алифбо орасида ўхшаш нуқталар жуда кўп эканини, янги ўзбек лотин алифбосини ўзлаштириш катта қийинчиликлар туғдирмаслигини намойиш қилиш, кенг жамоатчиликни «узоқ вақт саводсиз бўлиб қоламиз» деган ташвишдан халос этиш.

Асосий мақсад — «маълумдан номаълумга» шиорига амал қилиб, янги ўзбек лотин алифбосини осонгина ўрганиб олиш йўлини кўрса-тиб бериш.

Дунёдаги бирорта ҳам алифбо мукаммал алифбо олдига қўйиладиган талабларга тўлиқ жавоб бермайди, уларда турлича нуқсонлар мавжуд. Жорий этилаётган ўзбек лотин алифбоси ҳам бундан мустасно эмас. Ҳар қанча ҳаракат қилинса ҳам, баъзи нуқсонларни бартараф этиб бўлмади. Демак, алифбомизни такомиллаштириш иши давом этади.

2. Жорий этилаётган имло қоидалари тўпламини амалдаги имло қоидалари тўпламига қиёсан қисқача баён қилдик. Ушбу баёндан маълум бўладики, амалдаги имло қоидаларининг бир қанча параграфлари жорий этилаётган имло қоидалари тўпламига киритилмади: булар ё ўз-ўзидан ортиқча бўлиб қолди, ёки уларни имло қоидаларида бермасликка қарор қилинди. Жорий этилаётган имло қоидалари тўпламида асос эътибори билан сақлаб қолинган параграфларнинг деярли барчасида маълум ўзгаришлар юз берди: қоида ва мисоллар беришдаги камчилик бартараб қилинди, қоида янги таҳрирда берилди, мисоллар сараланди, бойитилди. Кўринадики, жорий этилаётган имло қоидалари тўпламидаги параграфлар бирма-бир синчиклаб ўрганишни талаб қилади. Шундагина аниқ ва чуқур тушунамиз, саводхонликка эришамиз.

Хуллас, имло қоидаларини мукаммаллаштиришга ҳаракат қилинди. Лекин, ҳар қанча интилсак ҳам, тилда (нутқда) бор барча ҳодисаларни қамраб олиб бўлмайди. Демак, имло қоидаларини такомиллаштириш иши давом этаверади.

МУНДАРИЖА

ЯНГИ ЎЗБЕК ЛОТИН АЛИФБОСИ	3
Кириш	3
Биз фойдаланган уч алифбога қиёсий баҳо	6
Ўзбек кирилл алифбоси билан ўзбек лотин алифбосининг қиёси .	11
Ўзбек лотин алифбосидаги ҳарфларни гуруҳлаб изоҳлаш	12
Босма ҳарфлар	12
Янги кичик босма ҳарфлар	13
Янги бош босма ҳарфлар	14
Кирилл алифбосидаги баъзи ҳарф ва белгиларнинг ўзбек лотин алифбосида ифодаланиши	15
Ёзма ҳарфлар	17
Янги кичик ёзма ҳарфлар	20
Янги бош ёзма ҳарфлар	22
Ҳарфларни қўшиб ёзиш	24
Ўзбек лотин алифбосидаги ҳарфларнинг бош ва кичик, босма ва ёзма шаклларининг қиёси	26
Ҳар икки алифбодаги ҳарфларнинг қиёсий жадвали	27
ЯНГИ ИМЛО ҚОИДАЛАРИГА ШАРҲЛАР	29
Кириш	29
Ҳарфлар имлоси	29
Унлилар имлоси	29
Ундошлар имлоси	31
Асос ва қўшимчалар имлоси	33
Қўшиб ёзиш	42
Чизиқча билан ёзиш	44
Ажратиб ёзиш	46
Бош ҳарфлар имлоси	49
Кўчириш қоидалари	51
Хотима	52

Шавкат Раҳматуллаев

**Ўзбек тилининг янги алифбоси ва имлоси
(қўлланма)**

Муҳаррир *М. Қодиров*

Босишга рухсат этилди 05.11.2002. Бичими 60x84^{1/16}. Офсет босма усулида босилди. Нашриёт ҳисоб тобоғи 4,0. Шартли босма тобоғи 5,8. Адади 2000 нусха. Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 44.

«Университет» нашриёти. Тошкент, Талабалар шаҳарчаси, ЎЗМУ, маъмурий бино, 2- қават.

Янгийўл ижара пудратигадаги китоб фабрикасида чоп этилди. Янгийўл шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44. 2002 й.

